

Bartłomiej Skowroński*, Aneta Domżańska**

* Uniwersytet Warszawski [b.skowronski@uw.edu.pl]

** Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego [anetadomzalska@gmail.com]

Duchowość osób odbywających karę pozbawienia wolności

Abstrakt: autorzy prezentują wyniki badań, których celem było ukazanie specyfiki życia duchowego osób odbywających karę pozbawienia wolności. Ich analiza potwierdziła, że osoby odbywające karę pozbawienia wolności charakteryzują się statystycznie istotnie uboższym życiem duchowym, aniżeli grupa kontrolna, którą stanowiły osoby niekarane. Osoby skazane w istotnie mniejszym stopniu poszerzają własną świadomość, rzadziej poszukują sensu otaczającej rzeczywistości, czerpią istotnie mniej przeżyć duchowych z czynienia dobra, są mniej wrażliwe na sztukę oraz na piękno zewnętrzne i wewnętrzne, co związane jest z wyborami moralnymi.

Słowa kluczowe: polscy więźniowie, duchowość więźniów, religijność więźniów.

Wprowadzenie

Duchowość jest ważnym aspektem życia człowieka, dlatego powinna być przedmiotem badań również w odniesieniu do osób odbywających karę pozbawienia wolności. Wiele kontrowersji wzbudza pojęcie „duchowość” ze względu na ustalenie jego granic. W powszechnym rozumieniu duchowość często utożsamiana jest z wiarą i religijnością (Heszen-Niejodek, Gruszczyńska 2004; Skrzypińska 2012). Katarzyna Skrzypińska (2012, s. 82) proponuje zdefiniowanie duchowości, jako „spełnianie siebie w dążeniu do budowania sensu życia, szczęścia i poszukiwanie rzeczy ostatecznych, przy zaangażowaniu własnych zasobów poznawczych,

emocjonalnych i behawioralnych, czemu czasami towarzyszą doznania szczytowe”. Rozumienie duchowości jako duchowe potrzeby, wartości, dążenia i cele proponuje Kazimierz Popielski (1994). Według Frances Vaughan (1991) duchowość to subiektywne doświadczenie *sacrum*. Z kolei Irena Heszen-Niejodek i Ewa Gruszczyńska (2004) twierdzą, że duchowość ma status dyspozycji i jest atrybutem każdego człowieka. Duchowość, jako dyspozycja człowieka, stanowi potencjał, który może się rozwijać w ciągu całego życia. Wśród głównych przejawów duchowości, dostępnych w doświadczeniu wewnętrznym wymieniają: rozwój (znajomość siebie, samorealizacja i samodoskonalenie, korzystanie z nowych doświadczeń, spontaniczność, oryginalność i twórczość codziennych działań); wolność wewnętrzną (kierowanie się własnymi standardami w wyborze celów i środków w ocenie efektów, brak wewnętrznego przymusu w działaniu); otwartość (akceptacja zmian i nowych doświadczeń, wydarzeń życiowych, także niepomysłnych, wrażliwość); postawy religijne (przeżycia religijne, ich znaczenie w codziennym życiu, ich wpływ na wybory moralne i postępowanie, skłonność do refleksji etycznej); etyczność (wysokie miejsce wartości etycznych w hierarchii wartości, dbałość o zgodne z nimi postępowanie, skłonność do refleksji etycznej); sprzeciw wobec zła (protestowanie przeciwko przemocy, niesprawiedliwości, krzywdzie innych); stosunek do innych (rozumienie, tolerancja, szacunek, gotowość służenia sobą, umiejętność wybaczenia, altruizm); zaangażowanie (doświadczenie poczucia wspólnoty, uczestnictwa, odpowiedzialności, zgeneralizowanej miłości); sens (poszukiwanie sensu życia w ogóle, sensu poszczególnych wydarzeń, także niepomysłnych i sensu własnej aktywności w świecie, poszukiwanie ogólnej zasady rządzącej światem) oraz harmonię (poszukiwanie harmonii ze światem, ładu wewnętrznego, spójności różnych form własnej aktywności). Według Pawła Sochy (2000) obszarami, które związane są z duchowością człowieka są: świadomość i samoświadomość (zdolność do przeżywania stanów mistycznych, świadomość własnej ograniczoności); rozum i mądrość (rozum związany jest ze zrozumieniem siebie i otaczającego świata, werbalizacją i intelektualizacją świata, wglądem i intuicją, mądrość dotyczy wiedzy i umiejętności oceny sensu, uwarunkowań, przemian ludzkiego życia); uczucia (miłość, żal, zachwyt, cierpienie, niezadowolenie duchowe); wrażliwość (wrażliwość na niejasności i sprzeczność, świeżość przeżywania siebie, innych oraz świata, wrażliwość na barwę, kształt, doznania słuchowe, smakowe czy węchowe); moralność (zdolność rozróżniania dobra od zła, posługiwanie się kryteriami odpowiedzialności, sprawiedliwości, tolerancji); twórczość (zdolność do tworzenia oraz sam proces tworzenia); poczucie estetyczne; światopogląd (system wartości; preferencje indywidualne i społeczne, związany jest z nadawaniem sensu i znaczenia zjawiskom, zachowaniom itp.); religijność (związana z zachowaniami religijnymi); wiara (wysiłek poznawczy, który zmierza do przyjęcia czegoś za prawdę; treściami wiary mogą być przekonania, wyobrażenia religijne, paranaukowe, wiedza naukowa).

Kolejnym zagadnieniem staje się dookreślenie wspomnianej już relacji między duchowością a religijnością. Oba pojęcia, choć podobne do siebie pod względem genezy i funkcji, mają różniącą się w wielu elementach treść i konsekwencje przeżywania (Skrzypińska 2012, s. 76). Jedno ze stanowisk sugeruje rozumienie duchowości jako poszukiwanie sensu, jedności, relacji z naturą, człowieczeństwem i transcendencją. Religijność zaś obejmuje wiarę społeczności, połączoną z nauczaniem motywującym do poszukiwania świętości oraz popierania moralności. To stanowisko obrazuje stosunek krzyżowania się zakresów obu omawianych pojęć z częścią wspólną oraz elementami odrębnymi, którymi różni się duchowość od religijności. Przy czym celem obu tych zjawisk bezwątpienia wydaje się proces poszukiwania *sacrum*, sensu życia oraz miejsca człowieka w świecie (Piotrowski, Skrzypińska, Żemojtel-Piotrowska 2013).

Tematyka duchowości osób odbywających karę pozbawienia wolności jest poruszana przez badaczy przede wszystkim w aspekcie religijności osadzonych. Poniżej, w porządku chronologicznym, zostaną zaprezentowane wyniki badań w tym obszarze.

Relacjami między postawami religijnymi więźniów a ich systemem wartości zajął się Roman Cieslak (1994). Z analizy zebranego materiału autor wysunął następujące wnioski: połowa badanych spostrzegła siebie jako zachowujących się często w sposób altruistyczny; nie było w tym aspekcie istotnych różnic między osobami o wysokiej intensywności pozytywnej i negatywnej postawy religijnej; 1/3 ogółu badanych spostrzegła normy moralne jako obiektywne, ustanowione przez Boga; 2/3 więźniów twierdziło, że normy moralne są uniwersalne – obowiązują zawsze, wszędzie i wszystkich. Na podstawie danych statystycznych można przypuszczać, że spostrzeganie norm moralnych jako obiektywnych, jest w jakiś sposób powiązane z wysoką intensywnością pozytywnej postawy religijnej; różnica między badanymi o wysokiej intensywności pozytywnej postawy religijnej a badanymi o wysokiej intensywności negatywnej postawy religijnej okazała się istotna na poziomie 0,05; tylko 1/5 ogółu badanych stwierdziła, że wypełnianie przykazań Bożych jest najważniejszą normą postępowania. Były to przede wszystkim osoby z grupy o wysokiej intensywności pozytywnej postawy religijnej. Najważniejszą normą postępowania dla ponad połowy respondentów jest bycie w zgodzie z samym sobą.

Problematyka religijności osób odbywających karę pozbawienia wolności została podjęta również przez Arkadiusza Urbanka (2007). Badania przeprowadzone wśród 230 osadzonych wykazały, że aktywność religijna wśród więźniów jest na bardzo niskim poziomie. Wskaźniki oznaczające częstotliwość z jaką respondenci uczestniczyli w wyróżnionych formach życia religijnego we wszystkich badanych grupach były niskie, a zdecydowane różnice wystąpiły pomiędzy osadzonymi młodocianymi a dorosłymi. Uczestnictwo we mszy świętej i innych zbiorowych spotkaniach modlitewnych deklaruje 5% młodocianych, 14% pierwszy raz karanych i 9% recydywistów. Z kolei indywidualną modlitwę praktykuje 4,6% młodocia-

nych, 25% pierwszy raz karanych i 10% recydywistów. Aktywność religijna osób pozbawionych wolności zdecydowanie bardziej zmienia się wraz z ich wiekiem. Deklarowane zaangażowanie respondentów w aktywność religijną z uwzględnieniem kryterium wieku ujawnia, że wraz z wiekiem respondentów wzrastało ich uczestnictwo w aktywności religijnej. Najwyższe wskaźniki odnotowano wśród osób w wieku 22–26 lat, czyli w grupie skazanych dorosłych – 50%. Następnie 27–35 lat – 43%; 36–55 i powyżej – 33% badanych. Wśród najmłodszej grupy respondentów 18–21 lat – 10% osadzonych deklarowało uczestnictwo w życiu religijnym w okresie pobytu w zakładzie karnym.

Na zagadnienie życia religijnego wśród osób odbywających karę pozbawienia wolności zwrócił uwagę Tadeusz Sakowicz (2007). Z ogółu badanych (N = 4192) jako niewierzący określiło się 11,8% respondentów, jako indyferentni – 23,0%, jako wskazujący na wiarę deklaratywną – 30,6%, jako konfesyjni – 27,7% oraz jako religijnie głęboko wierzący – 6,9%. Na podstawie danych analizowanych ze względu na rodzaj popełnionego przestępstwa autor stwierdził, że osoby odbywające karę pozbawienia wolności za popełnioną zbrodnię prezentują skrajne postawy religijne: są albo niewierzący (20,9%), albo wierzący głęboko (21,9%).

Późniejsze badania prowadzone przez tego autora (Sakowicz 2009) ujawniły, że 88,2% więźniów to osoby wierzące, zaś 11,8% – niewierzące. Warto tu zaznaczyć, że prawie 50% badanych nie udzieliło odpowiedzi na pytanie dotyczące praktyk religijnych. Dokładniejsza analiza wykazała, że *Pismo Święte* codziennie i raz w tygodniu czyta zaledwie 15% badanych. We mszy św. uczestniczy codziennie i raz w tygodniu 27,1% badanych, a modli się codziennie i raz w tygodniu 36,4% badanych osób. Do znajomości przykazań Bożych przyznaje się, co prawda, 97,6% badanych, ale ich przestrzeganie traktowane jest przez badanych wybiórczo. Ponadto wśród preferowanych wartości najczęściej wskazywano na rodzinę – 75,8%, rodziców – 41,5%, pracę – 35,8%, pieniądze – 30,9% oraz Boga – 26,5%. Wyniki badań pokazały, że na pomoc płynącą z wiary dla przetrwania trudów więzienia ogółem wskazało 55,2% badanych, zaś brak orientacji w tym zakresie – 24,2% badanych. Stanowisko negatywne ujawniło 20,6% z nich. Podsumowując analizę religijności badanych osób można stwierdzić, że w zdecydowanej większości są one wierzące (88,2%), lecz praktykuje zaledwie 21,1%.

Zbigniew Nowacki (2012) przeprowadził badania wśród osadzonych (N = 116), które ujawniły, że praca duszpasterska duchownego może mieć wpływ na myślenie skazanych, ich reakcje emocjonalne oraz elementy poznawcze. Istota i częstotliwość treści przekazywanych przez kapłanów zdaje się oddziaływać w szczególności na uczucia oraz myślenie skazanego.

Badania Wiesława Romanowicza i Doroty Tomczyszyn (2015) przeprowadzone w grupie 101 osadzonych ujawniły, że 74,2% respondentów deklaruje, że są wierzący, 6,9% głęboko wierzący, 12,9% niezdecydowani, obojętni 3,9% i niewierzący 3,0%. W celu przybliżeniu orientacji tożsamościowych badanych zapytano ich o ustosunkowanie się do pytania o szeroko pojętą autoidentyfikację. Analiza

wyników pokazała, że badani swoją tożsamość ogniskują wokół spraw religijnych. Najwięcej osadzonych – 47,5% – identyfikuje się z katolicyzmem, 28,7% z chrześcijaństwem. Kolejne 12,9% badanych wybrało różne konfiguracje, w których występuje utożsamienie z religią lub konkretną konfesją. Jedynie 11,9% spośród wszystkich badanych nie utożsamia się z religią, twierdząc że przede wszystkim czuje się człowiekiem – 11,0% lub Europejczykiem 0,9%.

Przedstawiona analiza pozwala wyciągnąć wniosek, że zasadniczo projekty badawcze w obrębie poruszanej tematyki, dotyczyły głównie religijności osób odbywających karę pozbawienia wolności. Nie ma natomiast badań, które dotyczyłyby duchowości, rozumianej szerzej od pojęcia religijności, tj. mającej nie tylko religijne konotacje, ale także związanej z takimi wymiarami, jak: poszukiwanie sensu, poszerzanie świadomości, wrażliwość na sztukę, czynienie dobra itp.

Metoda

Celem badań było określenie różnic między osobami odbywającymi karę pozbawienia wolności a osobami niekaranymi pod względem aktywności związanej z życiem duchowym odnoszącym się do religii, jak również mającym charakter areligijny. Sformułowano następujące problemy badawcze:

- P₁: Jakie są różnice między badanymi grupami pod względem poszczególnych wymiarów duchowości nieutożsamianej z konkretną religią?
- P₂: Jakie są różnice między grupą osób odbywających karę pozbawienia wolności a grupą kontrolną pod względem duchowości, której źródło tkwi w religii?
- P₃: Jaka jest relacja między duchowością areligijną a stosunkiem do praktyk religijnych oraz do wiary?
- P₄: Jakie są różnice między osobami reprezentującymi określone style/typy życia duchowego pod względem lęku, depresji i złości?
- P₅: Jakie są różnice między podgrupami osób osadzonych, wyodrębnionymi na podstawie kryterium związanego z określonym typem życia duchowego pod względem poszczególnych rodzajów jakości życia?

W pracy przyjęto następujące hipotezy badawcze:

- H₁: Osoby odbywające karę pozbawienia wolności cechują się znacznie bardziej ubogim życiem duchowym, które ma swoje pozareligijne źródło.

Z uwagi na fakt, że nie udało się dotrzeć do wyników podobnych badań, co pozwala domniemywać, że projekt badawczy o tej tematyce nie został, jak dotąd, zrealizowany w Polsce, treść hipotezy H₁ została sformułowana na podstawie wiedzy ogólnej z zakresu nieprzystosowania społecznego. Duchowość niereligijna związana jest ściśle z takimi obszarami, jak: poszerzanie własnej świadomości, wrażliwość na sztukę, czynienie dobra itp. Trudno zatem oczekiwać, aby osoby nieprzystosowane społecznie/odbywające karę pozbawienia wolności, nie różniły się pod względem wymienionych obszarów duchowości, od grupy kontrolnej.

H₂: Nie ma różnic między grupą osób odbywających karę pozbawienia wolności a osobami niekaranymi pod względem duchowości utożsamianej z religią.

Intensywność postawy religijnej (Śliwak, Bartczuk 2011a, 2011b) może nasilać się w sytuacjach kryzysu, którego przykładem jest osadzenie w zakładzie karnym. Oczywiście czym innym jest kwestia czy religijność ta warunkuje zachowanie i życiowe wybory dokonywane przez osobę. Stąd też, wobec niemożności porównania, należy oczekiwać, że osoby odbywające karę pozbawienia wolności cechują się podobnym poziomem duchowości religijnej.

H₃: Duchowość areligijna różnicuje stosunek osób odbywających karę pozbawienia wolności do praktyk i do wiary. Osoby praktykujące odznaczają się wyższymi wskaźnikami duchowości od osób niepraktykujących. Ponadto, osoby deklarujące się jako wierzące cechują się istotnie wyższym poziomem aktywności związanej z życiem duchowym niż osoby deklarujące, że są niewierzące.

H₄: Lęk, depresja oraz złość różnicują osoby o różnych stylach/typach życia duchowego.

H₅: Jakość życia różnicuje osoby reprezentujące określony styl/typ życia duchowego.

Należy zaznaczyć, że hipotezy H₄ oraz H₅ mają charakter eksploracyjny. Zastosowanie analizy skupień metodą k-średnich, pozwoli na wyodrębnienie poszczególnych stylów/typów życia duchowego.

Chcąc zweryfikować powyższe hipotezy w badaniach zastosowano następujące narzędzia badawcze:

1. Skala SD-63 do oceny intensywności i jakości aktywności duchowej związanej z religią, jak i niereligijnej, autorstwa B. Skowrońskiego (Skowroński, Bartoszewski w druku).
2. Kwestionariusz SPI/TPI – C.D. Spielbergera (Spielberger, Reheiser 2009), w polskiej adaptacji K. Wrześniewskiego i P. Olesia do pomiaru lęku, depresji, ciekawości i złości jako stanu (SPI) i cechy (TPI).
3. Kwestionariusz Poczucia Jakości Życia – M. Straś-Romanowskiej, do oceny ogólnego poczucia jakości życia i czterech jego wymiarów: psychofizycznego, psychospołecznego, podmiotowego i metafizycznego (Straś-Romanowska, Frąckowiak 2007).
4. Kwestionariusz ankiety.

Z uwagi na zastosowanie w badaniach SD-63, która jest zupełnie nową, autorską skalą, poniżej przedstawiono nieco dokładniej wyniki badań nad jej budową, rzetelnością i trafnością. W opisie Kwestionariusza SPI/TPI C.D. Spielbergera oraz Kwestionariusza Poczucia Jakości Życia Marii Straś-Romanowskiej ograniczono się jedynie do podania podstawowych informacji. Szerzej na temat omawianych metod, ich trafności i rzetelności, można przeczytać w pracach Straś-Romanowskiej i Frąckowiaka (2007) oraz Wrześniewskiego, Sosnowskiego, Jaworowskiej i Fecenec (2006).

Skala Duchowości SD-63 Skowrońskiego

Jako bazę teoretyczną dla Skali Duchowości (SD-63) przyjęto koncepcję Sochy (2000), który wyróżnił następujące obszary związane z duchowością człowieka: świadomość i samoświadomość, rozum i mądrość, uczucia, wrażliwość, moralność, twórczość, poczucie estetyczne, światopogląd, religijność oraz wiara. Skala jest zapatrzona w czterostopniową skalę Likerta, która składa się z następujących opcji odpowiedzi: zdecydowanie tak, raczej tak, raczej nie, zdecydowanie nie. Zbadano zarówno moc dyskryminacyjną pozycji skali, jej trafność i rzetelność.

Trafność skali obliczono poprzez oszacowanie trafności treściowej, trafności teoretycznej oraz trafności kryterialnej. Trafność treściowa została obliczona dzięki zastosowaniu metody Lawshe'go (Hornowska 2010). W skład ostatecznej wersji skali weszły wszystkie te pozycje, dla których wartość współczynnika CVR wyniosła co najmniej 0,75. Zdaniem Lawshe'go bowiem w przypadku 9 sędziów dokonujących oceny, aby można było uznać pozycję skali za istotną statystycznie na poziomie $p < 0,05$, wartość współczynnika CVR powinna wynosić 0,75 (Lawshe 1975). W procesie badania trafności treściowej omawianej techniki oceny każdej pozycji skali dokonywało 9 sędziów.

Trafność teoretyczną oszacowano przy zastosowaniu eksploracyjnej analizy czynnikowej, która ujawniła istnienie 6 czynników. Z uwagi na treść i-temów, które weszły w skład poszczególnych czynników, wyróżniono: **duchowość religijną** (12 pozycji: modłę się za innych; odczuwam bliską więź z Bogiem; jestem przekonany, że Bóg mnie kocha; wiara daje siłę do pokonywania trudności; modłę się o pokój na świecie; uczestniczę w uroczystościach religijnych; wierzę, że opiekuje się mną Siła Wyższa; modłę się za siebie; zwracam się do Boga kimkolwiek On jest; wierzę w świętych obcowanie; żyję w pokoju z Bogiem; nie wstydzę się mojej wiary Boga); **duchowość jako poszerzanie świadomości** (4 pozycje: staram się zrozumieć siebie samego; staram się zrozumieć otaczający świat; staram się zrozumieć innych ludzi; dążę do wewnętrznego spokoju); **duchowość jako poszukiwanie sensu** (5 pozycji: zastanawiam się skąd się wziąłem; zadaję sobie pytanie o sens mojego istnienia; zadaję sobie pytanie o sens istnienia otaczającej rzeczywistości; zastanawiam się dlaczego umrę; zastanawiam się kim jestem); **duchowość jako wrażliwość na sztukę** (4 pozycje: słuchanie koncertów jest dla mnie przeżyciem duchowym; jestem wrażliwy na sztukę; oglądanie obrazów wielkich mistrzów jest dla mnie przeżyciem duchowym; jestem wrażliwy na piękno muzyki); **duchowość jako czynienie dobra** (5 pozycji: staram się czynić dobro; staram się dostrzegać potrzeby innych ludzi; staram się kierować zasadą „miłości bliźniego”; zależy mi na życiu w zgodzie z innymi; jestem wrażliwy na krzywdę innych ludzi); **duchowość jako wrażliwość na piękno wewnętrzne (wybory moralne) oraz zewnętrzne (otaczający świat)** (6 pozycji: dostrzegam piękno natury; przyroda potrafi mnie zadziwiać; staram się odróżniać dobro od zła; oddzielam prawdę od fałszu; staram się być otwarty na innych ludzi; zastanawiam się nad zasadnością moich moralnych wyborów życiowych).

Trafność kryterialną obliczono poprzez korelację skali duchowości z kryterium, które stanowiła intensywność postawy religijnej, a także religijne strategie radzenia sobie ze stresem. W tym celu zastosowano Skalę Intensywności Postawy Religijnej Prężyny oraz Kwestionariusz RCOPE Pargamenta. Oczekiwano współzależności dodatniej między duchowością a religijnością, na którą wskazują autorzy Socha (2000), Zinnbauer i Pargament (2005), Heszen-Niejodek (2006) oraz Jarosz (2010). Wysokie wyniki w skali duchowości powinny korelować z intensywnością religijną i pozytywnymi strategiami radzenia sobie ze stresem, co też potwierdzono w badaniach (Skowroński, Bartoszewski, w druku).

Rzetelność skali oszacowano przy zastosowaniu współczynnika Alfa Cronbacha oraz rzetelności połówkowej. Współczynnik zgodności wewnętrznej Alfa Cronbacha dla całej skali wyniósł 0,94, zaś dla poszczególnych podskal wahał się od 0,83 (czynienie dobra) do 0,96 (duchowość religijna). Pozostałe współczynniki wyniosły: 0,83 dla poszerzania świadomości; 0,86 dla poszukiwania sensu, 0,85 dla wrażliwości na sztukę oraz 0,85 dla wrażliwości na piękno wewnętrzne (wybory moralne) oraz zewnętrzne (otaczający świat). Rzetelność Inwentarza zbadana przy zastosowaniu metody połówkowej wyniosła 0,733 (współczynnik Spearmana-Browna). Korelacja międzypołówkowa, jako współczynnik korelacji Pearsona, między wyodrębnionymi połowami testu wyniósł 0,714 (Skowroński, Bartoszewski, w druku).

Kwestionariusz SPI/TPI

Autorem metody jest C. D. Spielberger (Spielberger, Reheiser 2009). W omawianych badaniach zastosowano polską adaptację Wrześniewskiego i współpracowników (2006). Badania potwierdziły trafność i rzetelność zastosowanej metody (Wrześniewski i in. 2006).

Kwestionariusz Poczucia Jakości Życia

Autorką narzędzia jest Maria Straś-Romanowska, twórczyni holistycznej koncepcji jakości życia, którą tworzą cztery wymiary: psychofizyczny, psychospołeczny, podmiotowy i metafizyczny (Straś-Romanowska, Frąckowiak 2007). Narzędzie składa się z 60 twierdzeń, po 15 dla każdego wymiaru jakości życia. Badania dokonane przez autorkę Kwestionariusza potwierdziły jego trafność i rzetelność (Straś-Romanowska, Frąckowiak 2007).

Kwestionariusz ankiety

Kwestionariusz zastosowany w badaniach został skonstruowany na potrzeby niniejszego projektu badawczego. Pytania ankiety dotyczyły jedynie kilku podstawowych wymiarów, takich jak: wiek, stan cywilny, wykształcenie, płeć, wykształcenie.

Badana grupa

W badaniach wzięły udział dwie grupy mężczyzn: pierwsza to mężczyźni osadzeni w placówkach penitencjarnych (N = 361), druga (N = 203) to studenci warszawskich uczelni (UW i UKSW). Badania osób osadzonych odbyły się jesienią 2015 roku, badania studentów zostały przeprowadzone w latach 2013–2015. Poniższa tabela przedstawia szczegółowe informacje dotyczące grup, z uwzględnieniem stanu cywilnego, wykształcenia oraz wieku.

Tabela 1. Charakterystyka badanych grup: osób osadzonych (N = 361) oraz studentów (N = 203) pod względem demograficznym

Zmienne	Osoby osadzone w placówkach penitencjarnych		Studenci			
			UW		UKSW	
	N	%	N	%	N	%
Stan cywilny						
Żonaty	84	23,3	12	17,1	15	11,3
Rozwiedziony	66	18,3	0	0	0	0
Wdowiec	38	10,5	0	0	0	0
Kawaler	123	34,1	58	82,9	118	82,7
Konkubinat	50	13,8	0	0	0	0
Wykształcenie						
Magisterskie	14	3,9	0	0	0	0
Licencjackie	15	4,2	0	0	1	0,8
Średnie ogólnokształcące	38	10,5	62	88,6	102	76,6
Średnie techniczne	54	15,0	8	11,4	30	22,6
Zawodowe	89	24,6	0	0	0	0
Gimnazjalne	38	10,5	0	0	0	0
Podstawowe	113	31,3	0	0	0	0
Wiek	M	SD	M	SD	M	SD
	35,2	9,45	23,2	0,7	22,8	0,9

Źródło: badania własne.

W grupie osadzonych najliczniej reprezentowani byli kawalerzy (34,1%), najmniej było wdowców (10,5%). Spośród studentów UW i UKSW również najwięcej było kawalerów: odpowiednio 82,9% i 82,7%. Blisko 88,6% studentów UW ma wykształcenie średnie ogólnokształcące, zaś w przypadku studentów UKSW jest to

grupa 102 osób (76,6%). Wśród osób osadzonych zaledwie 3,9% ma wykształcenie magisterskie, 4,2% licencjackie, 10,5% średnie ogólnokształcące, a 15% wykształcenie średnie techniczne. Średni wiek osób osadzonych wyniósł nieco ponad 35 lat, zaś wśród studentów UW 23 lata, a UKSW 22,8 lat.

Wyniki badań

W poniższej tabeli przedstawiono różnice między osobami osadzonymi a grupą kontrolną w zakresie poszczególnych wymiarów życia duchowego. Okazało się, że różnice statystycznie istotne między badanymi grupami wystąpiły w zakresie wszystkich niereligijnych obszarów duchowości: poszerzania świadomości ($t = 0,380$, $p < 0,001$), poszukiwania sensu ($t = -3,500$, $p < 0,001$), wrażliwości na sztukę ($t = -4,907$, $p < 0,001$), czynienia dobra ($t = -5,665$, $p < 0,001$), piękna zewnętrznego i wewnętrznego ($t = -4,146$, $p < 0,001$), a także wyniku ogólnego ujmującego zarówno duchowość religijną i niereligijną ($t = -3,531$, $p < 0,001$).

Tabela 2. Różnice między grupą osób odbywających karę pozbawienia wolności a studentami w zakresie poszczególnych wymiarów duchowości

	Rodzaj grupy	M	SD	t	df	p
Duchowość religijna	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	33,21	9,64	,380	562	,704
	grupa kontrolna	32,86	11,96			
Duchowość jako poszerzanie świadomości	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	12,73	2,69	-4,896	562	,000
	grupa kontrolna	13,82	2,24			
Duchowość jako poszukiwanie sensu	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	11,83	3,91	-3,500	562	,001
	grupa kontrolna	13,10	4,51			
Duchowość jako wrażliwość na sztukę	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	9,88	3,02	-4,907	562	,000
	grupa kontrolna	11,24	3,36			
Duchowość jako czynienie dobra	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	15,63	3,013	-5,665	562	,000
	grupa kontrolna	17,05	2,56			
Duchowość jako piękno zewnętrzne i wewnętrzne	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	18,83	3,73	-4,146	562	,000
	grupa kontrolna	20,16	3,50			

	Rodzaj grupy	M	SD	t	df	p
Duchowość – wynik ogólny	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	102,11	18,81	-3,531	562	,000
	grupa kontrolna	108,22	21,28			

Źródło: badania własne.

Hipoteza H_1 została potwierdzona w całości. Osoby odbywające karę pozbawienia wolności charakteryzują się istotnie uboższym życiem duchowym przejawiającym się poszerzaniem świadomości, poszukiwaniem sensu, wrażliwością na sztukę, czynieniem dobra, wrażliwością na piękno zewnętrzne i wewnętrzne.

Wynik badań potwierdziły również hipotezę H_2 , gdyż istotnie grupy nie różnią się pod względem duchowości, mającej swoje odniesienie do religii.

Kolejne analizy dotyczyły odpowiedzi na pytanie o związek duchowości z wiarą. W tym celu wykonano analizę wariancji, w której zmiennymi grupującymi były: stosunek do wiary, a następnie stosunek do praktyk religijnych. Wyniki analizy wariancji zostały przedstawione w poniższych tabelach.

Tabela 3. Wyniki analizy wariancji w zakresie poszczególnych wymiarów aktywności duchowej osób odbywających karę pozbawienia wolności wyróżnionych na podstawie kategorii „stosunek do wiary”

		N	M	SD	F	p
Duchowość religijna	mocno wierzący	69	32,38	9,54	,371	,774
	wierzący	175	33,66	9,87		
	słabo wierzący	63	33,38	9,99		
	niewierzący	54	32,63	8,69		
Duchowość jako poszerzanie świadomości	mocno wierzący	69	12,52	2,63	,180	,910
	wierzący	175	12,76	2,71		
	słabo wierzący	63	12,78	2,91		
	niewierzący	54	12,83	2,51		
Duchowość jako poszukiwanie sensu	mocno wierzący	69	12,10	3,83	,175	,913
	wierzący	175	11,71	3,89		
	słabo wierzący	63	11,79	4,13		
	niewierzący	54	11,91	3,90		
Duchowość jako wrażliwość na sztukę	mocno wierzący	69	9,95	2,82	,215	,886
	wierzący	175	9,94	3,06		
	słabo wierzący	63	9,60	3,17		
	niewierzący	54	9,92	3,01		

		N	M	SD	F	p
Duchowość jako czynienie dobra	mocno wierzący	69	15,23	3,39	,670	,571
	wierzący	175	15,80	2,94		
	słabo wierzący	63	15,71	2,79		
	niewierzący	54	15,46	3,01		
Duchowość jako piękno zewnętrzne i wewnętrzne	mocno wierzący	69	18,61	3,54	,159	,924
	wierzący	175	18,90	3,64		
	słabo wierzący	63	18,98	3,76		
	niewierzący	54	18,70	4,24		
Duchowość – wynik ogólny	mocno wierzący	69	100,79	18,94	,208	,891
	wierzący	175	102,78	18,90		
	słabo wierzący	63	102,25	18,55		
	niewierzący	54	101,46	19,09		

Źródło: badania własne.

Okazało się, że stosunek do wiary nie różnicuje badanych pod względem duchowości. Wśród osób odbywających karę pozbawienia wolności, zarówno w przypadku duchowości religijnej, jak i areligijnej, nie było różnic między osobami deklarującymi się jako mocno wierzący, wierzący, słabo wierzący oraz niewierzący. Stanowi to zatem zaprzeczenie hipotezy H_3 . Podobny wniosek dotyczy zmiennej „stosunek do praktyk religijnych”, który również nie różnicuje osób odbywających karę pozbawienia wolności wyróżnionych na podstawie stosunku do praktyk religijnych (osoby praktykujące, słabo praktykujące oraz niepraktykujące). Szczegóły zostały zawarte w poniższej tabeli.

Tabela 4. Wyniki analizy wariancji w zakresie poszczególnych wymiarów aktywności duchowej osób odbywających karę pozbawienia wolności wyróżnionych na podstawie kategorii: stosunek do praktyk religijnych

		N	M	SD	F	p
Duchowość religijna	jestem osobą praktykującą	119	32,77	9,27	,190	,827
	jestem osobą słabo praktykującą	139	33,37	9,93		
	jestem osobą niepraktykującą	103	33,50	9,72		
Duchowość jako poszerzanie świadomości	jestem osobą praktykującą	119	12,57	2,68	,326	,722
	jestem osobą słabo praktykującą	139	12,78	2,64		
	jestem osobą niepraktykującą	103	12,84	2,80		

		N	M	SD	F	p
Duchowość jako poszukiwanie sensu	jestem osobą praktykującą	119	11,97	3,77	1,072	,344
	jestem osobą słabo praktykującą	139	11,46	3,96		
	jestem osobą niepraktykującą	103	12,16	3,99		
Duchowość jako wrażliwość na sztukę	jestem osobą praktykującą	119	9,91	2,69	,087	,916
	jestem osobą słabo praktykującą	139	9,80	3,22		
	jestem osobą niepraktykującą	103	9,95	3,13		
Duchowość jako czynienie dobra	jestem osobą praktykującą	119	15,46	3,11	,960	,384
	jestem osobą słabo praktykującą	139	15,91	2,90		
	jestem osobą niepraktykującą	103	15,45	3,04		
Duchowość jako piękno zewnętrzne i wewnętrzne	jestem osobą praktykującą	119	18,61	3,66	,320	,726
	jestem osobą słabo praktykującą	139	18,98	3,47		
	jestem osobą niepraktykującą	103	18,88	4,14		
Duchowość – wynik ogólny	jestem osobą praktykującą	119	101,30	18,03	,184	,832
	jestem osobą słabo praktykującą	139	102,30	18,63		
	jestem osobą niepraktykującą	103	102,79	20,05		
	Ogółem	361	102,11	18,81		

Źródło: badania własne.

W celu wyodrębnienia poszczególnych stylów/typów osób odbywających karę pozbawienia wolności, biorąc pod uwagę poszczególne aspekty ich życia duchowego, została zastosowana analiza skupień metodą k-średnich. Analiza ujawniła 4 skupienia, liczące odpowiednio: 113, 112, 88 oraz 48 osób. Szczegółowe dane zostały przedstawione w poniższej tabeli.

Tabela 5. Ostateczne centra skupień uzyskane przy zastosowaniu analizy skupień metodą k-średnich (wartości wyrażone w jednostkach odchylenia standardowego)

	Skupienie			
	1 (N = 113)	2 (N = 112)	3 (N = 88)	4 (N = 48)
Duchowość religijna	,77583	-,13331	-,18367	-1,17865
Duchowość jako poszerzanie świadomości	,74356	,34498	-,64263	-1,37726
Duchowość jako poszukiwanie sensu	,82012	-,64560	,31998	-1,01091
Duchowość jako wrażliwość na sztukę	,70121	-,43330	,18606	-,98085

	Skupienie			
	1 (N = 113)	2 (N = 112)	3 (N = 88)	4 (N = 48)
Duchowość jako czynienie dobra	,73704	,29803	-,54813	-1,42562
Duchowość jako piękno zewnętrzne i wewnętrzne	,76479	,30886	-,79008	-1,07262

Źródło: badania własne.

Pierwszą grupę (skupienie 1, N = 113) stanowią osoby, których życie duchowe, w porównaniu z osobami z pozostałych trzech grup, jest najbardziej intensywne. Dotyczy to zarówno duchowości religijnej, jak i duchowości związanej z poszerzaniem świadomości, poszukiwaniem sensu, wrażliwością na sztukę, czynieniem dobra, pięknem zewnętrznym i wewnętrznym. Stąd też można powiedzieć, że są to **osoby cechujące się aktywnym życiem duchowym skoncentrowanym religijnie**.

Drugą grupę (skupienie 2, N = 112) tworzą osoby cechujące się uboższym życiem duchowym, mającym swe konotacje religijne (w porównaniu z pierwszą grupą), mniejszą intensywnością życia duchowego związaną z poszukiwaniem sensu i niższym poziomem wrażliwości na sztukę. Są to jednak osoby zaangażowane w życie duchowe, które wyraża się poprzez poszerzanie świadomości, czynienie dobra i wrażliwość na piękno zewnętrzne i wewnętrzne. Można zatem nazwać tę grupę jako **osoby cechujące się umiarkowaną intensywnością życia duchowego nieskoncentrowanego religijnie**.

Trzecia grupa (skupienie 3, N = 88) składa się z osób, dla których życie duchowe ogranicza się głównie do poszukiwania sensu i wrażliwości na sztukę. Zdecydowanie mniej istotne jest religijne życie duchowe, poszerzanie świadomości, czynienie dobra i piękno zewnętrzne i wewnętrzne. Są to osoby o **ograniczonej intensywności życia duchowego, nieskoncentrowanego religijnie**.

Najmniej liczną grupą to badani ze skupienia 4 (N = 48). Można ich scharakteryzować jako osoby, których życie duchowe jest niezwykle ubogie, dla których duchowość w każdym badanym aspekcie, nie stanowi istotnej formy aktywności życiowej. Ponadto każdy aspekt aktywności duchowej tej grupy jest na najniższym poziomie w porównaniu z trzema poprzednimi grupami. Grupę tę nazwano **osobami cechującymi się ubóstwem życia duchowego**.

Kolejnym etapem analizy było określenie różnic między poszczególnymi podgrupami (wyróżnionymi przy zastosowaniu analizy skupień metodą k-średnich), pod względem: jakości życia, lęku, złości i depresji, rozumianych zarówno jako stan, jak i cecha. Chodziło zatem o odpowiedź na pytanie o związek między duchowością a wymienionymi powyżej zmiennymi.

W celu określenia różnic między grupami zastosowano jednoczynnikową analizę wariancji, a także test *post hoc* Games-Howella, który może być stosowany

w przypadku niespełnienia założenia o jednorodności wariancji, a także dla porównań grup nierównolicznych. Średnie i odchylenia standardowe zostały przedstawione w poniższej tabeli.

Tabela 6. Statystyki opisowe (średnie i odchylenia standardowe) dla zmiennych mierzących lęk, złość i depresję (jako cecha i stan), uzyskane przez podgrupy wyróżnione na podstawie kryterium duchowości

	Podgrupy	N	M	SD
Lęk jako cecha (TPI)	1	113	20,87	4,64
	2	112	22,03	4,15
	3	88	21,46	4,89
	4	48	20,92	4,57
Złość jako cecha (TPI)	1	113	20,90	6,53
	2	112	21,56	5,75
	3	88	21,40	7,17
	4	48	21,73	6,22
Depresja jako cecha (TPI)	1	113	19,29	5,51
	2	112	20,68	4,85
	3	88	19,43	4,68
	4	48	19,25	4,59
Lęk jako stan (SPI)	1	113	19,85	5,83
	2	112	21,88	5,41
	3	88	20,93	5,29
	4	48	20,17	4,11
Złość jako stan (SPI)	1	113	19,02	7,27
	2	112	21,43	6,70
	3	88	20,0	7,56
	4	48	19,14	7,28
Depresja jako stan (SPI)	1	113	19,41	6,01
	2	112	21,29	5,70
	3	88	20,11	5,34
	4	48	19,64	4,71

Źródło: badania własne.

Różnice między grupami wyróżnionymi na podstawie kryterium, którym była intensywność życia duchowego w jego różnych aspektach (dzięki zastosowaniu

analizy skupień metodą k-średnich), pod względem lęku, złości i depresji rozumianych jako cecha, okazały się nieistotne statystycznie, co pozwala wyciągnąć wnioski, iż życie duchowe nie różnicuje osób odbywających karę pozbawienia wolności pod względem lęku, złości i depresji, rozumianych jako cecha. Warto przypomnieć, że lęk, złość oraz depresja rozumiane jako cecha są względnie stałą właściwością jednostki.

Tabela 7. Różnice między grupami wyróżnionymi dzięki zastosowaniu analizy skupień metodą k-średnich pod względem lęku, złości i depresji rozumianych jako cecha i stan

		Suma kwadratów	df	F	P	Test post hoc
Lęk jako cecha (TPI)	między grupami	87,515	3	1,410	n.i.	
	wewnątrz grup	7385,493	357			
	ogółem	7473,008	360			
Złość jako cecha (TPI)	między grupami	34,720	3	,280	n.i.	
	wewnątrz grup	14736,050	357			
	ogółem	14770,770	360			
Depresja jako cecha (TPI)	między grupami	141,180	3	1,886	n.i.	
	wewnątrz grup	8906,382	357			
	ogółem	9047,562	360			
Lęk jako stan (SPI)	między grupami	254,385	3	2,940	,033	test Gamesa-Howella 1 < 2,3,4
	wewnątrz grup	10296,191	357			
	ogółem	10550,576	360			
Złość jako stan (SPI)	między grupami	372,450	3	2,413	,046	test Gamesa-Howella 1 < 2,3
	wewnątrz grup	18365,372	357			
	ogółem	18737,823	360			
Depresja jako stan (SPI)	między grupami	220,642	3	2,349	,042	test Gamesa-Howella 1 < 2,3
	wewnątrz grup	11176,394	357			
	ogółem	11397,036	360			

Źródło: badania własne.

Analiza wariancji ujawniła zupełnie inne wyniki w zakresie lęku, złości i depresji rozumianych jako stan, interpretowany jako zmienny w czasie i swej intensywności (w przeciwieństwie do cechy). Okazało się, że grupa osób odbywających karę pozbawienia wolności reprezentująca styl/typ I, czyli **osoby cechujące się aktywnym życiem duchowym skoncentrowanym religijnie**, ujawniła istotnie niższy wskaźnik lęku ($p < 0,05$), złości ($p < 0,05$) i depresji ($p < 0,05$), aniżeli osoby reprezentujące typ II i III, a w przypadku lęku jako stanu, również typ IV.

Częściowo zatem potwierdziła się hipoteza H_4 , gdyż duchowość różnicuje badanych pod względem depresji, lęku i złości, ale rozumianych jako stan, a nie jako cecha.

Różnice między typami/stylami życia aktywności duchowej wyodrębnionymi dzięki zastosowaniu analizy skupień metodą k-średnich, pod względem jakości życia, ujawniły jedną statystycznie istotną różnicę, która dotyczy jakości metafizycznej. Okazało się, że osoby odbywające karę pozbawienia wolności, **cechujące się aktywnym życiem duchowym skoncentrowanym religijnie**, wykazały istotnie wyższy poziom metafizycznej jakości życia, aniżeli osoby reprezentujące pozostałe podtypy życia duchowego.

Tabela 8. Statystyki opisowe (średnie i odchylenia standardowe) dla zmiennych mierzących poszczególne kategorie jakości życia, uzyskane przez podgrupy wyróżnione na podstawie kryterium duchowości

	Podgrupy	N	M	SD
Psychofizyczna jakość życia	1	113	46,98	6,99
	2	112	45,66	6,99
	3	88	48,06	6,56
	4	48	45,94	6,89
Psychospołeczna jakość życia	1	113	43,32	6,76
	2	112	42,60	5,76
	3	88	43,77	5,04
	4	48	43,64	5,23
Podmiotowa jakość życia	1	113	46,40	6,56
	2	112	45,32	5,22
	3	88	46,85	5,50
	4	48	45,71	4,78
Metafizyczna jakość życia	1	113	47,51	6,68
	2	112	45,28	5,67
	3	88	46,06	6,04
	4	48	45,98	5,35
Ogólna jakość życia	1	113	184,39	22,26
	2	112	178,85	19,69
	3	88	184,74	17,24
	4	48	181,27	17,50

Źródło: badania własne.

W przypadku pozostałych rodzajów jakości życia, a także wskaźnika ogólnej jakości życia, różnice między osobami reprezentującymi różne style/typy życia duchowego okazały się statystycznie nieistotne. W większości zatem hipoteza H_5 nie potwierdziła się.

Tabela 9. Różnice między grupami wyróżnionymi dzięki zastosowaniu analizy skupień metodą k-średnich pod względem poszczególnych wymiarów jakości życia

		Suma kwadratów	Df	F	p	Test post hoc
Psychofizyczna jakość życia	między grupami	319,882	3	2,254	n.i.	
	wewnątrz grup	16888,600	357			
	ogółem	17208,482	360			
Psychospołeczna jakość życia	między grupami	79,678	3	,771	n.i.	
	wewnątrz grup	12303,884	357			
	ogółem	12383,562	360			
Podmiotowa jakość życia	między grupami	135,002	3	1,391	n.i.	
	wewnątrz grup	11550,504	357			
	ogółem	11685,507	360			
Metafizyczna jakość życia	między grupami	293,179	3	2,666	,048	Test Gamesa-Howella 1 > 2,3,4
	wewnątrz grup	13088,345	357			
	ogółem	13381,524	360			
Ogólna jakość życia	między grupami	2394,358	3	2,052	n.i.	
	wewnątrz grup	138831,049	357			
	ogółem	141225,407	360			

Źródło: badania własne.

Dyskusja

Celem badań było ukazanie specyfiki życia duchowego osób odbywających karę pozbawienia wolności. Analiza wyników badań potwierdziła, że osoby odbywające karę pozbawienia wolności charakteryzują się statystycznie istotnie uboższym życiem duchowym, aniżeli grupa kontrolna, która stanowiły osoby niekarane. Osoby skazane zatem w istotnie mniejszym stopniu poszerzają własną świadomość, rzadziej poszukują sensu otaczającej rzeczywistości, czerpią istotnie mniej przeżyć duchowych z czynienia dobra, są mniej wrażliwi na sztukę, są także mniej wrażliwi na piękno zewnętrzne i wewnętrzne, które związane są z wyborami moralnymi.

Z jednej strony trudno byłoby oczekiwać, aby skazani w zakresie duchowości (nie związanej z religijnością) przejawiali wysokie wskaźniki, skoro są osobami nieprzystosowanymi społecznie. Z drugiej strony należy zauważyć, że wymienione wymiary duchowości niereligijnej stanowią niezwykle ważne aspekty funkcjonowania każdego człowieka. Jak wynika z analizy badań, więźniów cechuje niski poziom duchowości niereligijnej. Wniosek ten stanowi ważną informację dla osób pracujących ze skazanymi. Konieczne jest uwzględnianie wszystkich wymiarów duchowości w działalności resocjalizacyjno-terapeutycznej. Ponadto, przy tworzeniu i realizacji programów uwzględniających te aspekty należy pamiętać o permanentnym doskonaleniu oraz poszukiwaniu nowych, a zarazem skutecznych oddziaływań.

Rezultaty badań potwierdziły przypuszczenie, że nie ma różnic między grupą osób odbywających karę pozbawienia wolności, a osobami nieinkarcerowanymi pod względem duchowości utożsamianej z religią – grupy istotnie nie różnią się pod względem duchowości, mającej swoje odniesienie do religii. W badaniach Sakowicza (2009) oraz Romanowicz i Tomczyszyn (2015) ujawniono, że więźniowie deklarują wysoki wskaźnik religijności. Uzasadnieniem braku różnic w zakresie religijności między badanymi grupami mogą być wnioski z badań Sakowicza (2009). Autor wykazał, że ponad 90% badanych więźniów pochodzi z rodziny wierzącej i ponad połowa 55% badanych wskazała na pomoc płynącą z wiary dla przetrwania trudów inkarceracji.

Zaskoczeniem w badaniach był fakt, że stosunek do praktyk religijnych oraz stosunek do wiary nie różnicuje grup osób odbywających karę pozbawienia wolności pod względem duchowości areligijnej. Oczekiwano, że osoby praktykujące odznaczają się wyższymi wskaźnikami duchowości, aniżeli osoby niepraktykujące, a także iż osoby deklarujące się jako wierzące, cechują się istotnie wyższym poziomem aktywności związanej z życiem duchowym, aniżeli osoby deklarujące się, jako niewierzące.

Analiza wyników badań dowiodła, że stosunek do wiary nie różnicuje badanych pod względem duchowości, nie ma bowiem różnic między osobami deklarującymi się jako mocno wierzący a osobami określającymi siebie jako słabo wierzący i niewierzący. Wniosek ten dotyczy zarówno duchowości religijnej jak i areligijnej. Podobny wniosek dotyczy stosunku do praktyk religijnych, który również nie różnicuje osób odbywających karę pozbawienia wolności wyróżnionych na podstawie stosunku do praktyk religijnych (osoby praktykujące, słabo praktykujące oraz niepraktykujące), pod względem duchowości. Można było oczekiwać, że więźniowie, zarówno wierzący jak i praktykujący, odznaczają się wyższym wskaźnikiem duchowości. Analiza statystyczna nie wykazała istotnych różnic w tym zakresie. Z jednej strony osadzeni pochodzą z rodzin wierzących i wiara pomaga im przetrwać trudny okres izolacji (Sakowicz 2009), stąd być może z przyzwyczajenia deklarują, że są osobami wierzącymi. Z drugiej strony zaangażowanie w praktyki religijne może wynikać z zagospodarowania wolnego czasu i uzyskania

innych, pozaduchowych korzyści. Reasumując, można zatem przyjąć, że autodeklaracja religijności więźniów i jej praktykowanie ma charakter zewnętrzny i nie wynika z wewnętrznej duchowości. Wyniki badań potwierdzają wnioski Sławomira Zaręby (2003), który podkreślał, że autodeklaracje w zakresie religijności informują jedynie o charakterze i intensywności postaw wobec religii, a nie odzwierciedlają całokształtu religijności człowieka. Oczywiście duchowość nie jest tożsama z religijnością, stąd osoby uduchowione nie muszą być religijne, pomimo tego, że oba obszary nakładają się wzajemnie. Jak twierdzi Katarzyna Skrzypińska (2012), duchowość i religijność są podobne do siebie pod względem genezy i funkcji, mają jednak różniącą się w wielu elementach treść i konsekwencje przeżywania.

Oczekiwano, że osoby o bardziej intensywnym życiu duchowym będą różniły się od osób o mniej intensywnym życiu duchowym pod względem lęku, depresji oraz złości. Dzięki zastosowaniu analizy skupień metodą k-średnich, która pozwoliła wyodrębnić poszczególne typy aktywności duchowej wśród osób odbywających karę pozbawienia wolności. Pierwszą grupę stanowią osoby cechujące się aktywnym życiem duchowym skoncentrowanym religijnie. Druga grupa to badani o umiarkowanej intensywności życia duchowego nieskoncentrowanego religijnie. Trzecią grupę charakteryzuje ograniczona intensywność życia duchowego, nieskoncentrowanego religijnie. Najmniej liczną grupę tworzą osoby, które cechuje ubóstwo życia duchowego.

Różnice między wyodrębnionymi typami życia duchowego pod względem lęku, złości i depresji rozumianych jako cecha (czyli względnie stałych) okazały się nieistotne statystycznie, co pozwala wyciągnąć wniosek, iż życie duchowe nie różnicuje osób odbywających karę pozbawienia wolności pod względem lęku, złości i depresji, rozumianych jako cecha. Dalsza analiza statystyczna ujawniła różnice w zakresie lęku, złości i depresji rozumianych jako stan. Okazało się, że grupa osób odbywających karę pozbawienia wolności reprezentująca typ I, czyli osoby cechujące się aktywnym życiem duchowym skoncentrowanym religijnie, ujawniła istotnie **niższy wskaźnik lęku, złości i depresji**, aniżeli osoby reprezentujące typy II i III, a w przypadku lęku jako stanu, również typ IV. Należy przypomnieć, że wskaźniki lęku, depresji i złości rozumiane jako stan są czasowe i przemijające.

Zakładano, że typ życia duchowego różnicuje osoby pod względem jakości życia. Różnice między poszczególnymi typami życia duchowego, pod względem jakości życia, ujawniły jedną statystycznie istotną różnicę, która dotyczy jakości metafizycznej. Okazało się, że osoby odbywające karę pozbawienia wolności, cechujące się aktywnym życiem duchowym skoncentrowanym religijnie, wykazały istotnie wyższy poziom metafizycznej jakości życia, aniżeli osoby reprezentujące pozostałe podtypy życia duchowego. W przypadku pozostałych rodzajów jakości życia, a także wskaźnika ogólnej jakości życia, różnice między osobami reprezentującymi różne typy życia duchowego okazały się statystycznie nieistotne. Komponent metafizyczny związany jest z wartościami duchowymi i transcendentnymi, które ułatwiają więźniom przetrwać okres izolacji. Dlatego wydaje się, że poziom

metafizycznej jakości życia jest szczególnie ważny dla osób odbywających karę pozbawienia wolności. Stanowi on bowiem odpowiedź na trudności i problemy związane z pozbawieniem wolności i jest sposobem przystosowania się do sytuacji.

Jak już wspomniano, w polskiej literaturze przedmiotu niewiele jest opracowań poświęconych duchowości skazanych. Autorzy podejmując temat duchowości skazanych zdecydowanie częściej skupiają się jedynie na wybranych wymiarach duchowości, szczególnie religijności, i nie podejmują całościowej analizy zjawiska. Niniejsze badania są nie tylko cennym uzupełnieniem obszaru badawczego z zakresu duchowości skazanych, ale również mogą być zachętą do podejmowania kolejnych projektów badawczych związanych z duchowością osób odbywających karę pozbawienia wolności.

Abstract: Spirituality of Prisoners

Showing the specificity of the spiritual life of persons serving a penalty of imprisonment was a purpose of research. Analysis of findings confirmed that persons serving a penalty of imprisonment were characterized significantly more limited spiritual life, than the control group, consisted persons with no criminal record. And so sentenced persons in the significantly shorter rank are expanding the own awareness, more rarely seek the meaning of surrounding reality, are drawing fewer spiritual experiences indeed from doing good, are less sensitive for the art, are also less sensitive to the outside and internal beauty which are connected with moral elections.

Key words: polish prisoners, spirituality of prisoners, religiousness of prisoners.

Bibliografia

- [1] Cieślak R., 1994, *Postawy religijne skazanych odbywających karę pozbawienia wolności*, [w:] *Kierunki działań profilaktycznych*, (red.) Z.B. Gaś, Lublin.
- [2] Heszen-Niejodek I., Gruszczyńska E., 2004, *Wymiar duchowy człowieka, jego znaczenie w psychologii zdrowia i jego pomiar*, „Przegląd Psychologiczny”, 47, 1.
- [3] Hornowska E., 2010, *Testy psychologiczne. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- [4] Jarosz M., 2010, *Pojęcie duchowości w psychologii*, „Studia z Psychologii w KUL”, 16.
- [5] Lawshe C., 1975, *A quantitative approach to content validity*, „Personel Psychology”, 28.
- [6] Nowacki Z., 2012, *Wielowymiarowe znaczenie pracy duszpasterskiej na rzecz osób pozbawionych wolności*. „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 76–77.
- [7] Piotrowski J., Skrzypińska K., Żemojtel-Piotrowska M., 2013, *Skala transcendencji duchowej. Konstrukcja i walidacja*, „Roczniki Psychologiczne”, t. 16, nr 3.
- [8] Popielski K., 1994, *Noetyczny wymiar osobowości. Psychologiczna analiza poczucia sensu życia*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin.
- [9] Romanowicz W., Tomczyszyn D., 2015, *Stosunek do religii osób odbywających karę pozbawienia wolności a miejsce religii we współczesnym świecie*, „Rozprawy Społeczne”, t. 9, nr 3.

- [10] Sakowicz T., 2007, *Międzypokoleniowy przekaz wartości w rodzinach więźniów*, [w:] *Dziadkowie, rodzice, dzieci. Zaburzenia transmisji międzypokoleniowej*, (red.) K. Gąsior, E. Lisowska, S. Cudak, Zakład Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji Akademii Świętokrzyskiej, t. 2 serii: Rodzina–pokolenia–przekazy, Kielce.
- [11] Sakowicz T., 2009, *Wybrane aspekty środowiska rodzinnego w percepcji i ocenie osób osadzonych w polskich zakładach karnych*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [12] Skowroński B., Bartoszewski J. (w druku), *Skala duchowości – opis konstrukcji i właściwości psychometryczne*.
- [13] Skrzypińska K., Karasiewicz K., 2012, *Granice duchowości – perspektywa pierwsza*, „Roczniki Psychologiczne”, t. 15, nr 1.
- [14] Socha P., 2000, *Duchowy rozwój człowieka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [15] Spielberger C.D., Reheiser E.C., 2009 *Assessment of Emotions: Anxiety, Anger, Depression, and Curiosity*, „Applied Psychology: Health and Well-Being”, Vol. 1, Issue 3.
- [16] Straś-Romanowska M., Frąckowiak T., 2007, *Rola relacji międzyludzkich w budowaniu jakości życia osób niepełnosprawnych (perspektywa personalistyczno-egzystencjalna)*, [w:] *Rola więzi w rozwoju dzieci i młodzieży niepełnosprawnej*, (red.) J. Patkiewicz, Wydawnictwo TWK, Wrocław.
- [17] Śliwak J., Bartczuk R., 2011a, *Skala Intensywności Postawy Religijnej W. Prężyny*, [w:] *Psychologiczny pomiar religijności*, (red.) M. Jarosz, Wydawnictwo Naukowe KUL, Lublin.
- [18] Śliwak J., Bartczuk R., 2011b, *Skala relacji religijnych – Przeżywane Relacje do Boga D. Hutsenauta*, [w:] *Psychologiczny pomiar religijności*, (red.) M. Jarosz, Wydawnictwo Naukowe KUL, Lublin.
- [19] Urbanek A., 2007, *Miejsce aktywności religijnej więźniów w teleologii pedagogiki resocjalizacyjnej: na podstawie badań prowadzonych w wybranych zakładach karnych*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy”, nr 2.
- [20] Vaughan F., 1991, *Spiritual issues in psychotherapy*, „Journal of Transpersonal Psychology”, nr 23.
- [21] Zaręba S.H., 2003, *Dynamika świadomości religijno-moralnej młodzieży w warunkach przemian ustrojowych w Polsce (1988–1998)*, „Studia Socjologiczno-Religijne”, nr 22, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego, Warszawa.
- [22] Zinnbauer B. J., Pargament K. I., 2005, *Religiousness and spirituality*, [w:] *The handbook of the psychology of religion and spirituality*, (red.) R.F. Paloutzian, C.L. Park, Guilford Press, New York.
- [23] Wrześniewski K., Sosnowski T., Jaworowska A., Fecenec D., 2006, *Inwentarz Stanu i Cechy Lęku STAI, polska adaptacja. Podręcznik*, Pracownia Testów Psychologicznych, Warszawa.

Bartłomiej Skowroński*, Aneta Domżańska**

* University of Warsaw [b.skowronski@uw.edu.pl]

** Cardinal Stefan Wyszyński University [anetadomzalska@gmail.com]

The Spirituality of Prisoners

Abstract: The authors present the results of research aimed to show the specificity of the spiritual life of persons subject to imprisonment. Their analysis confirmed that persons subject to imprisonment had a statistically significantly poorer spiritual life than the control group which was made up of persons without criminal records. Convicts make much less effort to broaden their own consciousness; they rarely seek the meaning of the surrounding reality, have substantially less spiritual experiences associated with doing good, are less sensitive to art and to external and internal beauty, which is associated with moral choices.

Key words: Polish prisoners, spirituality of prisoners, religiousness of prisoners.

Introduction

Spirituality is an important aspect of human life, and should therefore also be examined in relation to persons subject to imprisonment. The concept of “spirituality” causes much controversy due to the matter of establishing its boundaries. In general, spirituality is often identified with faith and religiousness (Heszen-Niejodek, Gruszczyńska 2004; Skrzypińska 2012). Katarzyna Skrzypińska (2012, p. 82) suggests the definition of spirituality as “fulfilling oneself in the pursuit of establishing the meaning of life, happiness and the search for ultimate things, with the involvement of own cognitive, emotional and behavioral resources, sometimes accompanied by peak experiences.” Kazimierz Popielski (1994) suggests perceiving spirituality as spiritual needs, values, aspirations, and goals. According to Frances Vaughan (1991), spirituality is a subjective experience of the *sacrum*. In contrast,

Irena Heszen-Niejodek and Ewa Gruszczyńska (2004) claim that spirituality bears the status of disposition and is an attribute of every human. Spirituality, as a human disposition, is a potential that can develop throughout life. Among the main manifestations of spirituality available within the inner experience they list: development (self-knowledge, self-realization and self-improvement, use of new experiences, spontaneity, originality and creativity of daily activities); internal freedom (following one's own standards in the choice of goals and means for evaluating effects, lack of internal coercion when acting); openness (acceptance of changes and new experiences, events in life, also unfavorable ones, sensitivity); religious attitudes (religious experiences, their importance in everyday life, their influence on moral choices and behavior, a tendency to reflect upon ethical issues); ethics (a high place of ethical values in the hierarchy of values, care for following them, tendency to reflect upon ethical issues); opposition towards evil (protesting against violence, injustice, harming others); attitude towards others (understanding, tolerance, respect, willingness to provide aid, forgiveness, altruism); engagement (experiencing a sense of community, participation, responsibility, generalized love); meaning (seeking the meaning of life in general, the meaning of individual events, also unfavorable ones, and the meaning of one's activity in the world, the search for a general rule governing the world), and harmony (seeking harmony with the world, internal order, coherence of different forms of one's activity). According to Paweł Socha (2000), the areas that are related to human spirituality are: consciousness and self-consciousness (ability to experience mystical states, awareness of one's limitations); reason and wisdom (reason is related to understanding of oneself and the surrounding world, verbalization and intellectualization of the world, insight and intuition, wisdom refers to the knowledge and the ability to judge the meaning, conditions, transformations of human life); feelings (love, regret, delight, suffering, spiritual dissatisfaction); sensitivity (sensitivity to ambiguity and contradiction, freshness of experiencing oneself, the others and the world, sensitivity to color, shape, hearing, taste or olfactory sensations); morality (the ability to distinguish good from evil, use the criteria of responsibility, justice, tolerance); creativity (the ability to create and the very process of creation itself); aesthetic sense; world view (the system of values; individual and social preferences, is related to giving meaning and significance to phenomena, behaviors, etc.); religiousness (related to religious behavior); faith (the cognitive effort that seeks to accept something as true; the contents of faith can be beliefs, religious imagery, parascience, scientific knowledge).

Another issue is the definition of the already mentioned relationship between spirituality and religiousness. Both concepts, although similar in terms of genesis and function, have different content and consequences (Skrzypińska 2012, p. 76). One of the positions perceives spirituality as a search for meaning, unity, relations with nature, humanity and transcendence. In turn, religiousness includes the faith of a community, combined with teaching motivating to seek holiness and promote

morality. This position illustrates how the two discussed concepts intertwine, having a common part and distinct elements, through which spirituality differs from religiousness. Whereas, the goal of both of these phenomena is without a doubt the process of searching for the *sacrum*, the meaning of life and one's place in the world (Piotrowski, Skrzypińska, Żemojtel-Piotrowska 2013).

The subject of spirituality of persons subject to imprisonment is raised by researchers primarily in the aspect of prisoners' religiousness. The research results in this area are presented below, in chronological order.

The relations between religious attitudes among prisoners and their system of values were discussed by Roman Cieślak (1994). Based on the analysis of the collected material, the author made the following conclusions: half of the respondents perceived themselves as often behaving altruistically; there were no significant differences in this aspect between people with high intensity of positive and negative religious attitudes; 1/3 of all the respondents perceived moral norms as objective, established by God; 2/3 of the prisoners claimed that moral norms are universal – they apply always, everywhere and to everyone. On the basis of statistical data it can be assumed that the perception of moral norms as objective is in some way related to the high intensity of positive religious attitudes; the difference between the subjects with a high intensity of positive religious attitudes and those with a high intensity of negative religious attitudes turned out to be significant, amounting to 0.05; Only 1/5 of the respondents stated that following God's commandments is the most important norm of conduct. These were primarily persons from the group with a high intensity of positive religious attitudes. The most important norm of behavior for over half of the respondents is to be in harmony with oneself.

The issue of the religiousness of prisoners was also discussed by Arkadiusz Urbanek (2007). Studies conducted among 230 inmates showed that religious activity was very low among prisoners. Indicators of the frequency with which the respondents participated in the distinguished forms of religious life in all studied groups were low, and significant differences were found between juvenile prisoners and adults. Participation in holy mass and other collective prayer meetings is declared by 5% of juveniles, 14% of first-time prisoners and 9% of recidivists. In contrast, individual prayer is practiced by 4.6% of juveniles, 25% of first-time prisoners and 10% of recidivists. The religious activity of imprisoned persons changes considerably with their age. The declared involvement of respondents in religious activity with respect to the age criterion reveals that as the age of respondents increased, so did their participation in religious activity. The highest rates were recorded among people aged 22–26, that is in the group of convicted adults – 50%. Then among people aged 27–35 – 43%; 36–55 and above – 33% of the respondents. Among the youngest group of respondents 18–21 years old – 10% of the inmates declared participation in religious life during their stay in prison.

The issue of religious life among persons subject to imprisonment was discussed by Tadeusz Sakowicz (2007). Of the total number of respondents (N = 4192), 11.8% identified themselves as non-believers, as indifferent – 23.0%, as indicating declarative faith – 30.6%, as confessional – 27.7%, and as deeply religious believers – 6.9%. On the basis of the data analyzed in view of the type of crime committed, the author stated that prisoners exhibit extreme religious attitudes: they are either non-believers (20.9%) or deep believers (21.9%).

Later studies conducted by this author (Sakowicz 2009) revealed that 88.2% of prisoners were believers and 11.8% were non-believers. It is worth mentioning that almost 50% of the respondents did not answer the question about religious practices. A more accurate analysis showed that only 15% of the respondents read the *Holy Bible* daily and once a week. 27.1% of respondents participate in mass daily and once a week, and 36.4% of the respondents pray every day and once a week. Although 97.6% of respondents admit that they know the ten commandments, adherence to them by the respondents is selective. In addition, among the preferred values, the ones indicated most often were family – 75.8%, parents – 41.5%, work – 35.8%, money – 30.9% and God – 26.5%. The results of the studies showed that 55.2% of the respondents said that faith helped them to endure the hardships of prison, while 24.2% had no orientation in this regard. 20.6% of them had a negative position. To summarize the analysis of the religiousness of the subjects, it can be stated that the vast majority of them are believers (88.2%) but only 21.1% practice their religion.

Zbigniew Nowacki (2012) conducted a study among prisoners (N = 116) that revealed that the pastoral work of a cleric can influence the thinking of the inmates, their emotional reactions and cognitive elements. The nature and frequency of the content transmitted by the priests seems to affect, in particular, the feelings and the train of thought of an inmate.

The studies by Wiesław Romanowicz and Dorota Tomczyszyn (2015) conducted in a group of 101 prisoners revealed that 74.2% of the respondents said they were believers, 6.9% believed strongly, 12.9% were undecided, 3.9% were indifferent, and 3.0% were non-believers. In order to approximate the identity orientations of the research subjects, they were asked to comment on the question regarding the broadly understood self-identification. The analysis of the results showed that the respondents' identities focused around religious matters. The greatest number of prisoners (47.5%) identify themselves as Catholics, 28.7% as Christians. The subsequent 12.9% of the research subjects chose different configurations that included identification with religion or a particular confession. Only 11.9% of all respondents do not identify with religion, claiming that first and foremost they see themselves as human – 11.0% or European – 0.9%.

The presented analysis allows to conclude that essentially the research projects within the subject area concerned mainly the religiousness of persons sentenced to imprisonment. There is, however, no research on spirituality, understood more broadly than the notion of religiousness, that is, having not only religious conno-

tations but also related to dimensions such as: searching for meaning, broadening awareness, sensitivity to art, doing good, etc.

The Method

The purpose of the study was to determine the differences between persons sentenced to imprisonment and non-prisoners in terms of their activities related to spiritual life that concerns religion, as well as those without a religious nature. The following research problems were formulated:

- P₁: What are the differences between the studied groups in terms of individual dimensions of spirituality that are not related to a particular religion?
- P₂: What are the differences between the group of persons sentenced to imprisonment and the control group in terms of spirituality, which is rooted in religion?
- P₃: What is the relationship between non-religious spirituality and the attitude towards religious practices and faith?
- P₄: What are the differences between the people who represent certain styles/ /types of spiritual life in terms of anxiety, depression and anger?
- P₅: What are the differences between the subgroups of inmates, separated on the basis of the criterion associated with a particular type of spiritual life in terms of the individual types of quality of life?

The study assumes the following research hypotheses:

- H₁: Persons subject to imprisonment are characterized by a much poorer spiritual life, which has its non-religious origin.

Due to the fact that it was not possible to access the results of similar research, and thus it can be assumed that no research project on this subject has been carried out in Poland up to this point, the content of hypothesis H₁ has been formulated on the basis of general knowledge in the field of social maladjustment. Non-religious spirituality is closely connected with areas such as: broadening one's own consciousness, sensitivity to art, doing good, etc. Therefore, one should not expect socially maladjusted/imprisoned persons not to differ in terms of the mentioned areas of spirituality from the control group.

- H₂: There are no differences between the group of persons sentenced to imprisonment and non-prisoners in terms of spirituality associated with religion.

The intensity of the religious attitude (Śliwak, Bartczuk 2011a, 2011b) may increase in situations of crisis, exemplified by being sent to prison. Of course, a different question is whether this religiousness affects the behavior and life choices made by a person. Hence, in the absence of comparison, one should expect that persons sentenced to imprisonment are characterized by a similar level of religious spirituality.

- H₃: Non-religious spirituality differentiates the attitude of persons sentenced to imprisonment towards practices and towards faith. Practitioners are charac-

terized by higher spirituality indicators than non-practitioners. In addition, the persons who declare themselves as believers are characterized by a significantly higher level of activity associated with spiritual life than those who declare themselves as non-believers.

H₄: Anxiety, depression and anger differentiate people with different styles/types of spiritual life.

H₅: The quality of life differentiates the persons who represent a particular style/ /type of spiritual life.

It should be noted that the hypotheses H₄ and H₅ have an exploratory nature. The application of cluster analysis using the k-means method will make it possible to distinguish individual styles/types of spiritual life.

In order to verify the above hypotheses, the following research tools were used:

1. SD-63 scale for assessing the intensity and quality of spiritual activity related to religion as well as non-religious, developed by B. Skowroński (Skowroński, Bartoszewski in print).
2. SPI/TPI questionnaire – C.D. Spielberger (Spielberger, Reheiser 2009), in Polish adaptation developed by K. Wrześniewski and P. Oleś for measuring anxiety, depression, curiosity and anger as a state (SPI) and characteristic (TPI).
3. Perception of Quality of Life Questionnaire by M. Straś-Romanowska, for assessing the general perception of quality of life and its four dimensions: psychophysical, psychosocial, subjective and metaphysical (Straś-Romanowska, Frąckowiak 2007).
4. Survey questionnaire.

Due to the use of the SD-63 in the research, which is a completely new, authorial scale, the research results on its construction, reliability and accuracy are presented in more detail below. The description of the SPI/TPI Questionnaire developed by C.D. Spielberger and the Perception of Quality of Life Questionnaire developed by M. Straś-Romanowska was only limited to basic information. More information on the methods discussed, their accuracy and reliability can be found in the works of Straś-Romanowska and Frąckowiak (2007) and Wrześniewski, Sosnowski, Jaworowska and Fecenec (2006).

Skowroński's SD-63 Spirituality Scale

As a theoretical base for the Spirituality Scale (SD-63) the concept of Socha (2000) was assumed, who distinguished the following areas related to human spirituality: consciousness and self-awareness, reason and wisdom, feelings, sensitivity, morality, creativity, aesthetic sense, world view, religiousness and faith. The scale is provided with a four-level Likert scale, which consists of the following answer options: definitely yes, rather yes, rather not, definitely not. Both the discriminating power of the scale, and its accuracy and reliability were examined.

The accuracy of the scale was calculated by estimating content accuracy, theoretical accuracy, and criterion accuracy. The content accuracy was calculated using Lawshe's method (Hornowska 2010). The final version of the scale included all the items for which the CVR value was at least 0.75. In Lawshe's opinion, in the case of 9 judges performing the assessment, to consider the scale position as statistically significant at $p < 0.05$, the CVR value should be 0.75 (Lawshe 1975). In the process of studying the content accuracy of the discussed technique, assessment for each scale item was made by 9 judges.

Theoretical accuracy was estimated using exploratory factor analysis, which revealed the existence of 6 factors. Due to the content of the items that were included in the various factors, the following were distinguished: **religious spirituality** (12 items: I pray for others; I feel close to God; I am convinced that God loves me; faith gives strength to overcome difficulties; I pray for peace in the world; I take part in religious ceremonies; I believe that a higher power watches over me; I pray for myself; I turn to God whoever He is; I believe in the communion of saints; I live in peace with God, I am not ashamed of my faith in God); **spirituality as an expansion of consciousness** (4 items: I try to understand myself; I try to understand the surrounding world; I try to understand other people; I seek inner peace); **spirituality as a search for meaning** (5 items: I wonder where I came from; I ask myself the question regarding the meaning of my existence; I ask myself the question regarding the meaning of the existence of the surrounding reality; I wonder why will I die; I wonder who I am); **spirituality as sensitivity to art** (4 items: listening to concerts is a spiritual experience for me; I am sensitive to art; watching the paintings of great masters is a spiritual experience for me; I am sensitive to the beauty of music); **spirituality as doing good** (5 items: I try to do good; I try to notice the needs of other people; I try to follow the "love thy brethren" principle; I care about living in harmony with others; I am sensitive to other people's harm); **spirituality as a sensitivity to internal (moral choices) and external beauty (the surrounding world)** (6 items: I see the beauty of nature; nature can amaze me; I try to distinguish good from evil; I separate the truth from false; I try to be open to other people; I wonder about the legitimacy of my moral choices in life).

The criterion accuracy was calculated by correlating the scale of spirituality with the criterion that was the intensity of the religious attitude, as well as the religious strategies of coping with stress. For this purpose, Prężyna's Scale of Religious Attitude Intensity and Pargament's RCOPE Questionnaire were used. Positive interdependence between spirituality and religiousness was expected, as indicated by the authors Socha (2000), Zinnbauer and Pargament (2005), Heszen-Niejodek (2006) and Jarosz (2010). High levels of spirituality should correlate with religious intensity and positive stress coping strategies, which was indeed confirmed by research (Skowroński, Bartoszewski, print).

The scale's reliability was estimated using Cronbach's Alpha coefficient and split-half reliability. Cronbach's internal compliance Alpha coefficient for the whole scale was 0.94, and for individual subscales it ranged from 0.83 (doing good) to 0.96 (religious spirituality). The other coefficients amounted to: 0.83 for expanding awareness; 0.86 for search for meaning, 0.85 for sensitivity to art, and 0.85 for sensitivity to internal (moral choices) and external beauty (the surrounding world). The Inventory Reliability tested using the split-half method amounted to 0.733 (Spearman-Brown coefficient). The correlation between the halves, as Pearson's correlation coefficient, amounted to 0.714 (Skowroński, Bartoszewski, in print).

SPI/TPI questionnaire

The method's author is C. D. Spielberger (Spielberger, Reheiser 2009). The discussed research applied the Polish adaptation prepared by Wrześniewski and colleagues (2006). The research has confirmed the accuracy and reliability of the method used (Wrześniewski et al. 2006).

Perception of Quality of Life Questionnaire

The author of the tool is Maria Straś-Romanowska, the creator of the holistic concept of quality of life, which consists of four dimensions: psychophysical, psychosocial, subjective and metaphysical (Straś-Romanowska, Frąckowiak 2007). The tool consists of 60 assertions, 15 for each dimension of the quality of life. The research conducted by the author of the questionnaire confirmed its accuracy and reliability (Straś-Romanowska, Frąckowiak 2007).

Survey questionnaire

The questionnaire used in the research was constructed for the purpose of this study. The questionnaire concerned only a few basic dimensions such as: age, marital status, sex, education.

The studied group

Two groups of men were involved in the study: the first were male prisoners from penitentiary institutions (N = 361) and the second (N = 203) were students of Warsaw universities (UW and UKSW). The research on the prisoners took place in the autumn of 2015, the research on students were conducted in 2013–2015. The following table provides detailed information concerning the groups, including marital status, education and age.

Table 1. Characteristics of the studied groups: prisoners (N = 361) and students (N = 203) in demographic terms.

Variables	Persons placed in penitentiary institutions		Students			
			UW		UKSW	
	N	%	N	%	N	%
Marital status						
married	84	23.3	12	17.1	15	11.3
divorced	66	18.3	0	0	0	0
widower	38	10.5	0	0	0	0
single	123	34.1	58	82.9	118	82.7
conjugal relationship	50	13.8	0	0	0	0
Education						
Master of Arts/Sciences	14	3.9	0	0	0	0
Bachelor of Arts/Sciences	15	4.2	0	0	1	0.8
secondary, general education	38	10.5	62	88.6	102	76.6
technical secondary education	54	15.0	8	11.4	30	22.6
vocational	89	24.6	0	0	0	0
junior high school	38	10.5	0	0	0	0
primary	113	31.3	0	0	0	0
Age	M	SD	M	SD	M	SD
	35.2	9.45	23.2	0.7	22.8	0.9

Source: own research.

In the group of prisoners the most numerous were bachelors (34.1%), the least numerous were widowers (10.5%). Among the students of UW and the UKSW the most numerous were also bachelors: 82.9% and 82.7%, respectively. Nearly 88.6% of students of UW have a general secondary education, while in the case of students of UKSW, the group consists of 102 people (76.6%). Among the prisoners, only 3.9% have Master's degrees, 4.2% have Bachelor's degrees, 10.5% have general secondary, and 15% have technical secondary education. The average age of the prisoners was slightly over 35 years, while among UW students it was 23 years and among UKSW students it was 22.8 years.

Research results

The table below shows the differences between the prisoners and the control group in terms of the individual dimensions of spiritual life. It turned out that statistical-

ly significant differences between the studied groups occurred in all non-religious areas of spirituality: expansion of consciousness ($t = 0.380, p < 0.001$), search for meaning ($t = -3.500, p < 0.001$), sensitivity to art ($t = -4.907, p < 0.001$), doing good ($t = -5.665, p < 0.001$), external and internal beauty ($t = -4.146, p < 0.001$), as well as the general result covering both religious and non-religious spirituality ($t = -3, 531, p < 0.001$).

Table 2. The differences between the group of persons sentenced to imprisonment and students in terms of individual dimensions of spirituality

	Group type	M	SD	t	df	p
Religious spirituality	persons placed in penitentiary institutions	33.21	9.64	.380	562	.704
	control group	32.86	11.96			
Spirituality as expansion of consciousness	persons placed in penitentiary institutions	12.73	2.69	-4.896	562	.000
	control group	13.82	2.24			
Spirituality as a search for meaning	persons placed in penitentiary institutions	11.83	3.91	-3.500	562	.001
	control group	13.10	4.51			
Spirituality as sensitivity to art	persons placed in penitentiary institutions	9.88	3.02	-4.907	562	.000
	control group	11.24	3.36			
Spirituality as doing good	persons placed in penitentiary institutions	15.63	3.013	-5.665	562	.000
	control group	17.05	2.56			
Spirituality as external and internal beauty	persons placed in penitentiary institutions	18.83	3.73	-4.146	562	.000
	control group	20.16	3.50			
Spirituality – general result	persons placed in penitentiary institutions	102.11	18.81	-3.531	562	.000
	control group	108.22	21.28			

Source: own research.

Hypothesis H_1 was confirmed in its entirety. Persons sentenced to prison are characterized by a much poorer spiritual life manifested by the expansion of consciousness, search for meaning, sensitivity to art, doing good, sensitivity to external and internal beauty.

The research results also confirmed the H_2 hypothesis, since the groups do not differ in terms of spirituality related to religion.

Subsequent analyses concerned the answers to the question regarding the relationship between spirituality and faith. For this purpose, a variance analysis was performed in which the grouping variables were: attitude towards faith and then attitude toward religious practices. The results of the variance analysis are presented in the tables below.

Table 3. The results of the variance analysis in the scope of individual dimensions of the spiritual activity of persons sentenced to prison, distinguished on the basis of the category "attitude towards faith"

		N	M	SD	F	p
Religious spirituality	strong believer	69	32.38	9.54	.371	.774
	believer	175	33.66	9.87		
	poor believer	63	33.38	9.99		
	non-believer	54	32.63	8.69		
Spirituality as the expansion of consciousness	strong believer	69	12.52	2.63	.180	.910
	believer	175	12.76	2.71		
	poor believer	63	12.78	2.91		
	non-believer	54	12.83	2.51		
Spirituality as a search for meaning	strong believer	69	12.10	3.83	.175	.913
	believer	175	11.71	3.89		
	poor believer	63	11.79	4.13		
	non-believer	54	11.91	3.90		
Spirituality as sensitivity to art	strong believer	69	9.95	2.82	.215	.886
	believer	175	9.94	3.06		
	poor believer	63	9.60	3.17		
	non-believer	54	9.92	3.01		
Spirituality as doing good	strong believer	69	15.23	3.39	.670	.571
	believer	175	15.80	2.94		
	poor believer	63	15.71	2.79		
	non-believer	54	15.46	3.01		
Spirituality as external and internal beauty	strong believer	69	18.61	3.54	.159	.924
	believer	175	18.90	3.64		
	poor believer	63	18.98	3.76		
	non-believer	54	18.70	4.24		

		N	M	SD	F	p
Spirituality – general result	strong believer	69	100.79	18.94	.208	.891
	believer	175	102.78	18.90		
	poor believer	63	102.25	18.55		
	non-believer	54	101.46	19.09		

Source: own research.

It turned out that the attitude towards faith does not differentiate the respondents in terms of spirituality. There were no differences between those who declared themselves as strong believers, believers, poor believers and non-believers among persons sentenced to prison, both in terms of religious and non-religious spirituality. This is thus a negation of hypothesis H₃. The same applies to the variable “attitude towards religious practices,” which also does not differentiate the persons sentenced to prison on the basis of their relation to religious practices (practitioners, poor practitioners and non-practitioners). Details are presented in the table below.

Table 4. The results of the variance analysis in the scope of individual dimensions of the spiritual activity of persons sentenced to prison, distinguished on the basis of the category: attitude towards religious practices

		N	M	SD	F	p
Religious spirituality	I am a practitioner	119	32.77	9.27	.190	.827
	I am a poor practitioner	139	33.37	9.93		
	I am a non-practitioner	103	33.50	9.72		
Spirituality as the expansion of consciousness	I am a practitioner	119	12.57	2.68	.326	.722
	I am a poor practitioner	139	12.78	2.64		
	I am a non-practitioner	103	12.84	2.80		
Spirituality as a search for meaning	I am a practitioner	119	11.97	3.77	1.072	.344
	I am a poor practitioner	139	11.46	3.96		
	I am a non-practitioner	103	12.16	3.99		
Spirituality as sensitivity to art	I am a practitioner	119	9.91	2.69	.087	.916
	I am a poor practitioner	139	9.80	3.22		
	I am a non-practitioner	103	9.95	3.13		
Spirituality as doing good	I am a practitioner	119	15.46	3.11	.960	.384
	I am a poor practitioner	139	15.91	2.90		
	I am a non-practitioner	103	15.45	3.04		

		N	M	SD	F	p
Spirituality as external and internal beauty	I am a practitioner	119	18.61	3.66	.320	.726
	I am a poor practitioner	139	18.98	3.47		
	I am a non-practitioner	103	18.88	4.14		
Spirituality – general result	I am a practitioner	119	101.30	18.03	.184	.832
	I am a poor practitioner	139	102.30	18.63		
	I am a non-practitioner	103	102.79	20.05		
	Total	361	102.11	18.81		

Source: own research.

In order to distinguish individual styles/types of persons sentenced to prison, taking into account the different aspects of their spiritual life, the cluster analysis using the k-means method was applied. The analysis revealed 4 clusters, respectively amounting to: 113, 112, 88 and 48 people. Detailed data is presented in the table below.

Table 5. Final cluster centers obtained using k-means cluster analysis method (values expressed in standard deviation units)

	Cluster			
	1 (N = 113)	2 (N = 112)	3 (N = 88)	4 (N = 48)
Religious spirituality	.77583	-.13331	-.18367	-1.17865
Spirituality as the expansion of consciousness	.74356	.34498	-.64263	-1.37726
Spirituality as a search for meaning	.82012	-.64560	.31998	-1.01091
Spirituality as sensitivity to art	.70121	-.43330	.18606	-.98085
Spirituality as doing good	.73704	.29803	-.54813	-1.42562
Spirituality as external and internal beauty	.76479	.30886	-.79008	-1.07262

Source: own research.

The first group (cluster 1, N = 113) are the persons whose spiritual life is the most intense compared to the persons from the other three groups. This applies both to religious spirituality and spirituality related to the expansion of consciousness, search for meaning, sensitivity to art, doing good, external and internal beauty. Thus it can be said that these are **persons characterized by an active spiritual life focused on religion.**

The second group (cluster 2, N = 112) is formed by persons characterized by poorer spiritual life, having their religious connotations (compared to the first group), smaller intensity of spiritual life related to seeking meaning and lower level of sensitivity to art. However, these are people engaged in spiritual life, which is manifested by the expansion of consciousness, doing good and being sensitive to external and internal beauty. Thus, this group can be called **persons characterized by moderate intensity of spiritual life not focused on religion**.

The third group (cluster 3, N = 88) consists of people for whom spiritual life is limited mainly to the search for meaning and sensitivity to art. Religious spiritual life, the expansion of consciousness, doing good and external and internal beauty are much less important. These are persons with a **limited intensity of spiritual life not focused on religion**.

The smallest group are the respondents from cluster 4 (N = 48). They can be characterized as persons whose spiritual life is extremely poor, for whom spirituality in every examined aspect is not an essential form of life activity. In addition, each aspect of the spiritual activity of this group is at the lowest level compared to the three previous groups. This group was called the **persons characterized by poverty of spiritual life**.

The next step in the analysis was to determine the differences between the individual subgroups (distinguished using the k-means cluster analysis method) in terms of: quality of life, anxiety, anger and depression, both as a condition and as a characteristic. The idea was to answer the question regarding the relationship between spirituality and the variables mentioned above.

In order to determine the differences between the groups, a single-agent analysis of variance was applied, as well as Games-Howell's *post hoc* test, which can be used in the case of failure to meet the assumption of homogeneity of variance as well as for comparisons of unequal groups. The averages and standard deviations are shown in the table below.

Table 6. Descriptive statistics (the means and standard deviations) for variables that measure anxiety, anger and depression (as echoes and condition), obtained by subgroups distinguished on the basis of the spirituality criterion

	Subgroups	N	M	SD
Anxiety as a characteristic (TPI)	1	113	20.87	4.64
	2	112	22.03	4.15
	3	88	21.46	4.89
	4	48	20.92	4.57
Anger as a characteristic (TPI)	1	113	20.90	6.53
	2	112	21.56	5.75
	3	88	21.40	7.17
	4	48	21.73	6.22

	Subgroups	N	M	SD
Depression as a characteristic (TPI)	1	113	19.29	5.51
	2	112	20.68	4.85
	3	88	19.43	4.68
	4	48	19.25	4.59
Anxiety as a condition (SPI)	1	113	19.85	5.83
	2	112	21.88	5.41
	3	88	20.93	5.29
	4	48	20.17	4.11
Anger as a condition (SPI)	1	113	19.02	7.27
	2	112	21.43	6.70
	3	88	20.0	7.56
	4	48	19.14	7.28
Depression as a condition (SPI)	1	113	19.41	6.01
	2	112	21.29	5.70
	3	88	20.11	5.34
	4	48	19.64	4.71

Source: own research.

The differences between the groups distinguished on the basis of the criterion of intensity of spiritual life in its various aspects (thanks to applying the k-means cluster analysis method), in terms of anxiety, anger and depression as a characteristic was found to be statistically insignificant, concluding that spiritual life does not differentiate persons sentenced to prison in terms of fear, anger and depression as a characteristic. It is worth pointing out that anxiety, anger and depression, understood as a characteristic, are a relatively constant feature of the individual.

Table 7. The differences between the groups distinguished thanks to the application of the k-means cluster analysis method in terms of anxiety, anger and depression, understood as a characteristic and as a condition

		Sum of squares	df	F	P	Post hoc test
Anxiety as a characteristic (TPI)	between the groups	87.515	3	1.410	n.i.	
	within the groups	7385.493	357			
	Total	7473.008	360			

		Sum of squares	df	F	P	Post hoc test
Anger as a characteristic (TPI)	between the groups	34.720	3	.280	n.i.	
	within the groups	14736.050	357			
	Total	14770.770	360			
Depression as a characteristic (TPI)	between the groups	141.180	3	1.886	n.i.	
	within the groups	8906.382	357			
	Total	9047.562	360			
Anxiety as a condition (SPI)	between the groups	254.385	3	2.940	.033	Games-Howell's test 1 < 2,3,4
	within the groups	10296.191	357			
	Total	10550.576	360			
Anger as a condition (SPI)	between the groups	372.450	3	2.413	.046	Games-Howell's test 1 < 2,3
	within the groups	18365.372	357			
	Total	18737.823	360			
Depression as a condition (SPI)	between the groups	220.642	3	2.349	.042	Games-Howell's test 1 < 2,3
	within the groups	11176.394	357			
	Total	11397.036	360			

Source: own research.

The variance analysis revealed completely different results in terms of anxiety, anger and depression as a condition, interpreted as variable in time and intensity (as opposed to a characteristic). It turned out that the group of persons sentenced to imprisonment representing style/type I, i.e. the **persons characterized by an active spiritual life focused on religion**, revealed a significantly lower indicator of anxiety ($p < 0.05$), anger ($p < 0.05$) and depression ($p < 0.05$) compared to persons representing type II and III, and in the case of anxiety as a condition, also type IV. Thus, this was a partial confirmation of hypothesis H_p , since spirituality differentiates the subjects in terms of depression, anxiety and anger, understood, however, as a condition rather than as a characteristic.

The differences between the types/styles of life in terms of spiritual activity separated by the use of the k-means cluster analysis method in terms of quality of life revealed one statistically significant difference, which is related to metaphysical quality. It turned out that the persons sentenced to imprisonment, **characterized by an active spiritual life focused on religion**, demonstrated a significantly higher level of metaphysical quality of life than the persons representing the other subtypes of spiritual life.

Table 8. Descriptive statistics (the averages and standard deviations) for variables that measure individual categories of quality of life, obtained by subgroups distinguished on the basis of the criterion of spirituality

	Subgroups	N	M	SD
Psychophysical quality of life	1	113	46.98	6.99
	2	112	45.66	6.99
	3	88	48.06	6.56
	4	48	45.94	6.89
Psychosocial quality of life	1	113	43.32	6.76
	2	112	42.60	5.76
	3	88	43.77	5.04
	4	48	43.64	5.23
Subjective quality of life	1	113	46.40	6.56
	2	112	45.32	5.22
	3	88	46.85	5.50
	4	48	45.71	4.78
Metaphysical quality of life	1	113	47.51	6.68
	2	112	45.28	5.67
	3	88	46.06	6.04
	4	48	45.98	5.35
Overall quality of life	1	113	184.39	22.26
	2	112	178.85	19.69
	3	88	184.74	17.24
	4	48	181.27	17.50

Source: own research.

In the case of the other types of quality of life as well as the overall quality of life indicator, the differences between persons representing different styles/types of spiritual life were found to be statistically insignificant. Therefore, Hypothesis H₅ was largely not confirmed.

Table 9. The differences between the groups distinguished thanks to the application of the k-means cluster analysis method in terms of individual dimensions of the quality of life

		Sum of squares	Df	F	p	Post hoc test
Psychophysical quality of life	between the groups	319.882	3	2.254	n.i.	
	within the groups	16888.600	357			
	Total	17208.482	360			
Psychosocial quality of life	between the groups	79.678	3	.771	n.i.	
	within the groups	12303.884	357			
	Total	12383.562	360			
Subjective quality of life	between the groups	135.002	3	1.391	n.i.	
	within the groups	11550.504	357			
	Total	11685.507	360			
Metaphysical quality of life	between the groups	293.179	3	2.666	.048	Games-Howell's test 1 > 2,3,4
	within the groups	13088.345	357			
	Total	13381.524	360			
Overall quality of life	between the groups	2394.358	3	2.052	n.i.	
	within the groups	138831.049	357			
	Total	141225.407	360			

Source: own research.

Discussion

The aim of the research was to show the specificity of the spiritual life of persons subject to imprisonment. The analysis of the research results confirmed that persons subject to imprisonment had a statistically significantly poorer spiritual life than the control group comprising persons without criminal records. Convicts thus make much less effort to broaden their own consciousness, rarely seek the meaning of the surrounding reality, have substantially less spiritual experiences associated with doing good, they are also less sensitive to art and to external and internal beauty, which is related to moral choices.

On the one hand, it would be difficult to expect the prisoners to demonstrate high indicators in the field of spirituality (unrelated to religiousness) when they are socially unfit. On the other hand, it should be noted that these dimensions of non-religious spirituality are extremely important aspects of the functioning of every human being. As the analysis of the research shows, prisoners are characterized by a low level of non-religious spirituality. This conclusion constitutes an important information for persons working with prisoners. It is necessary to cover all the dimensions of spirituality in social rehabilitation and therapeutic activities. Furthermore, it is important to continually improve and to seek new and effective interactions during the development and implementation of programs that take these aspects into account.

The results of the study confirm the assumption that there are no differences between the group of persons sentenced to imprisonment and persons not sentenced to imprisonment in terms of spirituality associated with religion – indeed the groups do not differ in terms of spirituality associated with religion. Research conducted by Sakowicz (2009) and Romanowicz and Tomczyszyn (2015) reveals that prisoners declare a high rate of religiousness. The conclusions of Sakowicz's study (2009) may serve as the justification for the lack of differences in religiousness between the studied groups. The author showed that more than 90% of the prisoners studied came from a religious family, and over half, 55% of the respondents indicated that faith helped them through the struggles of incarceration.

A surprise in the research was that the attitude towards religious practices and the attitude towards faith did not differentiate groups of people sentenced to prison in terms of non-religious spirituality. It was expected that practitioners would have higher spirituality indicators than non-practitioners, and that those who declare themselves as believers would be characterized by a significantly higher level of spiritual activity than those who declare themselves as non-believers.

The analysis of the research results proved that the attitude towards faith does not differentiate the subjects in terms of spirituality, since there is no difference between those who declare themselves as strong believers and those who define themselves as poor believers and non-believers. This conclusion pertains both to religious and non-religious spirituality. A similar conclusion applies to the attitude towards religious practices, which also does not differentiate the persons sentenced to prison on the basis of their relation to religious practices (practitioners, poor practitioners and non-practitioners) in terms of spirituality. It should have been expected that prisoners, both believers and practitioners, would have a higher spirituality indicator. Statistical analysis showed no significant differences in this regard. On the one hand, the prisoners come from religious families and faith helps them survive the difficult period of isolation (Sakowicz 2009); hence, perhaps, they habitually declare they are believers. On the other hand, involvement in religious practices may be the result of free time management and the

pursuit of other, non-spiritual benefits. In conclusion, it can be assumed that the self-declaration of prisoners' religiousness and practicing it are of external nature and are not based on internal spirituality. The research results confirm the conclusions of Sławomir Zaręba (2003), who emphasized that auto-declarations in terms of religiousness only provide information on the nature and intensity of attitudes towards religion, and they do not reflect the entire scope of human religiousness. However, spirituality is not tantamount to religiousness, therefore spiritual persons are not necessarily religious, despite the fact that both these areas overlap. As Skrzypińska (2012) claims, spirituality and religiousness are similar in terms of their genesis and function, but they have different content and different consequences of experiencing them.

It was expected that people with a more intense spiritual life would be different from those with a less intense spiritual life in terms of anxiety, depression and anger. Thanks to the use of the k-means cluster analysis method it was possible to isolate the individual types of spiritual activity among persons sentenced to imprisonment. The first group consists of persons characterized by an active religious life focused on religion. The second group are respondents with a moderate intensity of spiritual life not focused on religion. The third group is characterized by a limited intensity of spiritual life, not focused on religion. The least numerous group consists of people who are characterized by a poverty of spiritual life.

The differences between the isolated types of spiritual life in terms of anxiety, anger and depression understood as a characteristic (which means they are fairly permanent) were found to be statistically insignificant, suggesting that spiritual life does not differentiate the persons who are sentenced to imprisonment in terms of anxiety, anger and depression understood as a characteristic. Further statistical analysis revealed some differences in terms of anxiety, anger and depression understood as a condition. It was found that the group of persons sentenced to imprisonment representing type I, i.e. the **persons characterized by an active spiritual life focused on religion**, revealed a significantly lower indicator of anxiety, anger and depression compared to persons representing type II and III, and in the case of anxiety as a condition, also type IV. One should point out that the indicators of anxiety, depression and anger understood as a condition are temporary and transitory.

It was assumed that the type of spiritual life differentiates people in terms of quality of life. The differences between the individual types of spiritual life in terms of quality of life revealed one statistically significant difference, which is related to the metaphysical quality. It turned out that the persons sentenced to imprisonment, characterized by an active spiritual life focused on religion, demonstrated a significantly higher level of metaphysical quality of life than the persons representing the other subtypes of spiritual life. In the case of the other types of quality of life as well as the overall quality of life indicator, the differences between persons representing different types of spiritual life were found to

be statistically insignificant. The metaphysical component is related to spiritual and transcendental values that help the prisoners survive the period of isolation. That is why it seems that the level of the metaphysical quality of life is especially important to people sentenced to imprisonment. It is a response to the difficulties and problems of incarceration and it is a method of adjusting to the situation.

As it was mentioned before, there are very few studies on the spirituality of prisoners in Polish literature. When taking up the subject of spirituality among prisoners, authors usually focus only on the selected dimensions of spirituality, especially religiousness, and they do not make attempts to analyze the entire phenomenon. This study is not only a valuable supplementation to the research area involving the spirituality of the incarcerated, but it can also be an incentive to take up subsequent research projects associated with the spirituality of persons sentenced to prison.

Literature

- [1] Cieślak R., 1994, *Postawy religijne skazanych odbywających karę pozbawienia wolności*, [in:] *Kierunki działań profilaktycznych*, (ed.) Z.B. Gaś, Lublin.
- [2] Heszen-Niejodek I., Gruszczyńska E., 2004, *Wymiar duchowy człowieka, jego znaczenie w psychologii zdrowia i jego pomiar*, "Przegląd Psychologiczny", 47, 1.
- [3] Hornowska E., 2010, *Testy psychologiczne. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Naukowe "Scholar", Warsaw.
- [4] Jarosz M., 2010, *Pojęcie duchowości w psychologii*, "Studia z Psychologii w KUL", 16.
- [5] Lawshe C.H., 1975, *A Quantitative Approach to Content Validity*, "Personel Psychology", no. 28.
- [6] Nowacki Z., 2012, *Wielowymiarowe znaczenie pracy duszpasterskiej na rzecz osób pozbawionych wolności*. "Przegląd Więziennictwa Polskiego", no. 76–77.
- [7] Piotrowski J., Skrzypińska K., Żemojtel-Piotrowska M., 2013, *Skala transcendencji duchowej. Konstrukcja i walidacja*, "Roczniki Psychologiczne", vol. 16, no. 3.
- [8] Popielski K., 1994, *Noetyczny wymiar osobowości. Psychologiczna analiza poczucia sensu życia*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin.
- [9] Romanowicz W., Tomczyszyn D., 2015, *Stosunek do religii osób odbywających karę pozbawienia wolności a miejsce religii we współczesnym świecie*, "Rozprawy Społeczne", vol. 9, no. 3.
- [10] Sakowicz T., 2007, *Międzypokoleniowy przekaz wartości w rodzinach więźniów*, [in:] *Dziadkowie, rodzice, dzieci. Zaburzenia transmisji międzypokoleniowej*, (ed.) K. Gąsior, E. Lisowska, S. Cudak, Zakład Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji Akademii Świętokrzyskiej, vol. 2 of the series: Rodzina–pokolenia–przekazy, Kielce.
- [11] Sakowicz T., 2009, *Wybrane aspekty środowiska rodzinnego w percepcji i ocenie osób osadzonych w polskich zakładach karnych*, Oficyna Wydawnicza "Impuls", Kraków.
- [12] Skowroński B., Bartoszewski J. (in print), *Skala duchowości – opis konstrukcji i właściwości psychometryczne*.
- [13] Skrzypińska K., Karasiewicz K., 2012, *Granice duchowości – perspektywa pierwsza*, "Roczniki Psychologiczne", vol. 15, no. 1.

- [14] Socha P., 2000, *Duchowy rozwój człowieka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [15] Spielberger C.D., Reheiser E.C., 2009 *Assessment of Emotions: Anxiety, Anger, Depression, and Curiosity*, "Applied Psychology: Health and Well-Being", Vol. 1, Issue 3.
- [16] Straś-Romanowska M., Frąckowiak T., 2007, *Rola relacji międzyludzkich w budowaniu jakości życia osób niepełnosprawnych (perspektywa personalistyczno-egzystencjalna)*, [in:] *Rola więzi w rozwoju dzieci i młodzieży niepełnosprawnej*, (ed.) J. Patkiewicz, Wydawnictwo TWK, Wrocław.
- [17] Śliwak J., Bartzczuk R., 2011a, *Skala Intensywności Postawy Religijnej W. Prężyny*, [in:] *Psychologiczny pomiar religijności*, (ed.) M. Jarosz, Wydawnictwo Naukowe KUL, Lublin.
- [18] Śliwak J., Bartzczuk R., 2011b, *Skala relacji religijnych – Przeżywane Relacje do Boga D. Hutsenauta*, [in:] *Psychologiczny pomiar religijności*, (ed.) M. Jarosz, Wydawnictwo Naukowe KUL, Lublin.
- [19] Urbanek A., 2007, *Miejsce aktywności religijnej więźniów w teleologii pedagogiki resocjalizacyjnej: na podstawie badań prowadzonych w wybranych zakładach karnych*, "Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy", no. 2.
- [20] Vaughan F., 1991, *Spiritual issues in psychotherapy*, "Journal of Transpersonal Psychology", no. 23.
- [21] Zaręba S.H., 2003, *Dynamika świadomości religijno-moralnej młodzieży w warunkach przemian ustrojowych w Polsce (1988–1998)*, "Studia Socjologiczno-Religijne", no. 22, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego, Warsaw.
- [22] Zinnbauer B. J., Pargament K. I., 2005, *Religiousness and spirituality*, [in:] *The handbook of the psychology of religion and spirituality*, (ed.) R.F. Paloutzian, C.L. Park, Guilford Press, New York.
- [23] Wrześniewski K., Sosnowski T., Jaworowska A., Fecenec D., 2006, *Inwentarz Stanu i Cechy Lęku STAI, polska adaptacja. Podręcznik*, Pracownia Testów Psychologicznych, Warsaw.